

**La Dictadura de Primo de Rivera (1923 –
1930). Un estat de la qüestió dels últims
20 anys**

TREBALL FINAL DE GRAU

Grau en Història – Facultat de Lletres

Autor: Carles Garcia i Flores

Tutor: Maximiliano Fuentes Codera

22 de juliol de 2023

Resum

La Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930) és una de les etapes de la història espanyola del segle XX que pot passar més desaparebuda en l'imaginari popular. Encaixonada entre el Règim de la Restauració i la II República, el monopoli de la paraula *dictadura* recau en la més llarga i repressiva de la contemporaneïtat: el règim de Francisco Franco (1939-1975). El present Treball Final de Grau busca oferir una síntesi de les principals vies d'investigació que s'han obert en els últims vint anys sobre el règim primorriverista, tot articulant-se en dues parts. La primera tractarà sobre la construcció del discurs nacional; la segona, sobre els diversos mecanismes i institucions que Miguel Primo de Rivera y Orbaneja utilitzà i desplegà durant el període.

Paraules clau: Dictadura Primo de Rivera, Espanya, nacionalisme, discurs nacional, dictadures d'entreguerres.

ÍNDIX

1.	INTRODUCCIÓ.....	4
2.	EL DISCURS NACIONAL PRIMORRIVERISTA	8
2.1.	TESIS PRÈVIES	8
2.2.	HACIENDO ESPAÑOLES: L'ESTUDI DEL NACIONALISME PRIMORRIVERISTA D'ALEJANDRO QUIROGA	10
2.3.	DISCURSOS SOBRE LA NACIÓ: EL DIRECTORI MILITAR.....	12
2.4.	EL DIRECTORI CIVIL I EL DESPLEGAMENT DEL NACIONALCATOLICISME	17
3.	EL DESPLEGAMENT DEL RÈGIM.....	22
3.1.	SISTEMA EDUCATIU	23
3.2.	ESGLÉSIA	27
3.3.	EXÈRCIT	29
3.4.	ENQUADRAMENT SOCIAL: SOMATÉN I UNIÓN PATRIÓTICA.....	33
3.5.	MONARQUIA	42
3.6.	LA CONSTRUCCIÓ DEL NOU ESTAT: MODERNITZACIÓ I FRACÀS .	45
4.	CONCLUSIONS	49
5.	BIBLIOGRAFIA	53

1. INTRODUCCIÓ

El 16 de març de 1930, Miguel Primo de Rivera moria a l'edat de 60 anys a causa d'una embòlia a l'habitació de l'Hotel Pont Royal, al barri de St. Germain-des-Prés, a més de 1.000 quilòmetres de Madrid. Lluny quedava ja aquell *Manifiesto al País y al Ejército* publicat el 14 de setembre de 1923, on Primo justificà al poble espanyol els motius que l'impulsaren a realitzar el cop d'Estat la tarda-nit del dia 12¹: la salvació de la Mare Pàtria d'un final desastrós i deshonorós per culpa d'uns *profesionales de la política*. Com ja advertí en el mateix manifest, no era una simple carta de malestar o queixa: la constitució d'un directori d'inspecció militar de caràcter temporal cercava eliminar el problema nacional. Un problema polièdric que la historiografia ha treballat² i que justament les mesures que es prengueren durant el Directori Militar (1923-1925) s'encaminaren a la seva resolució. En tot cas, aquesta suposada temporalitat, aquest parèntesi, resultà en un miratge quan s'inicià una nova etapa: el Directori Civil (1925-1930). Com es desenvoluparà en el present treball, aquesta segona etapa suposà la instauració i l'intent de legitimació d'un projecte polític lluny del regeneracionisme: la construcció d'un Nou Estat.

L'experiència Dictatorial de Primo de Rivera és, com defineix Eduardo González (2005), un episodi *encaixonat* entre els assajos parlamentaris de la Restauració i la Segona República, alhora que resta “oscurecida en su ambiguo autoritatisimo” davant la dictadura més llarga i repressiva de la contemporaneïtat: la Dictadura de Francisco Franco. Aquests capítols anteriors i posteriors de la Història d'Espanya han sigut els grans centres de gravetat entorn els quals les investigacions i el mateix coneixement popular han pivotat durant molt de temps, però seria una fal·làcia definir la Dictadura de Primo de Rivera com a episodi oblidat. Si bé ho ha estat gran part de la meua vida acadèmica, no ho ha estat per la historiografia.

Com ens indica Julio López (2015b) en el seu estat de la qüestió, l'anàlisi historiogràfica de la Dictadura primorriverista ha viscut una metamorfosi al llarg dels

¹ *La Vanguardia*, 14-09-1923

² Els desordres socials en especial a Barcelona, la crisi del Marroc, el Desastre del 98, els nacionalismes perifèrics o la crisi de postguerra foren els principals pilars d'aquest problema nacional. Remetem l'apartat *Condicionantes y precipitantes del movimiento sedicioso de septiembre de 1923* del llibre de González Calleja, E. (2005). *La España de Primo de Rivera. La modernización autoritaria 1923-1930*. Alianza. També és a destacar el capítol de Romero Salvado, F. i Smith, A. (2014). La agonía del liberalismo español y los orígenes de la dictadura dentro del contexto Europeo dins Romero Salvado, F. i Smith (eds.) *La agonía del liberalismo español: de la revolución a la Dictadura (1913-1923)* (pp. 255-272). Comares Historia.

anys. Més enllà d'aquelles obres coetànies que oscil·laren entre el rebuig i l'aclamació de l'obra que estava realitzant Primo, el debat sobre la naturalesa de la Dictadura ha estat present des del naixement de la mateixa. Francesc Cambó escrigué el seu llibre *Las Dictaduras* el 1929, on presenta un dels tòpics sobre l'obra de Primo que, cinquanta anys més tard, animarà el debat historiogràfic. Com recull Eduardo González (2005), Cambó presenta la Dictadura “como un paréntesis transitorio en la evolución del sistema constitucional español, pero su prolongación innecesaria comprometió de forma irreversible el futuro del régimen que pretendía *reformular*” (p. 395). Si seguim l'ordre cronològic, s'ha destacat com durant la II República va continuar el tractament bipartidista de l'experiència dictatorial, on “la denostación/reivindicación de lo anterior constituirá la justificación/condena de lo presente” (Montes, 2012, p. 168). Després de la Guerra Civil, durant el franquisme, el discurs oficial era clar: la Dictadura de Primo de Rivera era un regeneracionisme frustrat per ser massa moderat. Tot i ser un antecedent necessari per a la “*rehabilitación nacional*” de Franco, les limitacions de l'obra primorriverista haurien estat superades per l'obra franquista (González, 2005, p. 395; Montes, 2012, p. 168).

A finals del franquisme, la historiografia marxista entrà en escena a través de la ploma del polític Raül Morodo, qui plantejà la tesi de veure la Dictadura com la institucionalització regeneracionista del bonapartisme, una interpretació que serà apuntalada pel també polític Manuel Pastor (Quiroga, 2022, p. 281; González, 2005, pp. 395-397)³. Seguint aquesta línia, cal mencionar l'obra de Manuel Tuñón de Lara (1979) i en especial l'article del Colectivo Historia (1978), que presentà la Dictadura com a resultat d'una crisi socioeconòmica (Quiroga, 2022, pp. 281-282). Aquesta interpretació, però, no va convèncer la historiografia liberal, que defensarà els orígens de la Dictadura en una crisi política, definint l'experiència dictatorial com a parèntesis, alhora que criticaren la visió marxista, acusada d'analitzar la Dictadura de Primo com a precedent del franquisme. Javier Tusell, Genoveva García Queipo de Llano, María Carmen García, Javier María Donézar i Luis López són els grans representants d'aquesta visió⁴.

³ Eduardo González Calleja (2005) cita els articles de Morodo Leoncio, R. (1973). El 18 Brumario español: La Dictadura de Primo de Rivera. *Triunfo*, (572), pp. 22-27; (1973). La proyección constitucional de la Dictadura: la Asamblea Nacional Consultiva (I), *Boletín Informativo de Ciencia Política*, (13-14), pp. 83-91; Pastor, M. (1975) *Los orígenes del fascismo en España*, Túcar.

⁴ García-Nieto París, M.C., Donézar Díez de Ulzurrun, J. M., López Puerta, L. (1973). *Bases documentales de la España contemporánea, VII: La Dictadura, 1923-1930*. Guadiana Publicaciones.

Als anys vuitanta, les dues interpretacions historiogràfiques estaven mortes (González, 2005, p. 400), però hi hagué una autèntica revolució de la mà de Shlomo Ben-Ami i el seu llibre *La Dictadura de Primo de Rivera* (1983). Des d'un enfocament marxista, Ben-Ami qüestionava la idea de continuïtat entre la Restauració i la Dictadura. Aquesta tesi rupturista la continuà Maria Teresa González Calbet, que juntament amb l'obra de José Luis Gómez-Navarro, acabaren per desacreditar la tesi del simple parèntesi (Quiroga, 2008, p. 22;)⁵. Els avenços que aportaren les obres d'aquests tres autors les podem trobar sintetitzades en Quiroga (2008, pp. 22-23). En primer lloc, van demostrar els esforços del dictador en crear un Estat totalitari, fet que demostra la voluntat liquidacionista de l'anterior sistema; en segon lloc, que l'adhesió social a la Dictadura fou molt més complexa del que s'havia presentat fins llavors; i en tercer lloc, l'obra de Gómez Navarro va permetre situar l'experiència primorriverista dins una "normalitat" europea. Així, com també recull González Calleja (2005), la Dictadura s'integraria dins una tendència generalitzada de règims dictatorials al sud i est d'Europa, que davant la crisi de la democràcia, respongueren des del pretorianisme (2005, pp. 18-22; 403-404). Aquesta perspectiva internacional que permet la història comparada no va passar desapercebuda i va ser especialment fecunda en les dècades dels vuitanta i dels noranta, amb les aportacions clau d'autores com Susana Sueiro o Julio Gil Pechorramán (Quiroga, 2022, p. 285)⁶.

El present Treball Final de Grau té la voluntat, dintre de les seves limitacions, d'oferir una síntesi de les principals vies d'investigació que han sorgit sobre la Dictadura de Primo de Rivera en els últims vint anys. El primer capítol, sobre el discurs nacional, es podria justificar des de dues perspectives estretament relacionades: interès personal i evolució historiogràfica. Personalment, els processos de nacionalització és un dels temes que més m'han cridat l'atenció en realitzar els estudis de grau, i el gaudi ha sigut major quan, en l'últim curs, he pogut capçar la complexa evolució de la historiografia referent aquest tema. A més, la nacionalització durant la Dictadura de Primo de Rivera ha estat un

Tusell, J. i García Queipo de Llano, G. (1979). La Dictadura de Primo de Rivera como régimen político: un intento de interpretación. *Cuadernos económicos de ICE*, (10), pp.37-64.

⁵ González Calbet, M.T. (1987). *La Dictadura de Primo de Rivera. El Directorio Militar*. El Arquero; Gómez-Navarro Navarreta, J.L. (1991). *El régimen de Primo de Rivera: reyes, dictaduras y dictadores*. Cátedra. Per a un anàlisi més complet del que va aportar cada obra, consulteu Quiroga, 2022, pp. 283-285.

⁶ Sueiro Seoane, S. (1993). *España en el Mediterráneo: Primo de Rivera y la cuestión marroquí, 1923-1930*. Universidad Nacional de Educación a Distancia; Gil Pechorramán, J. (1997). *La Europa de las dictaduras: de Mussolini a Primo de Rivera y Salazar*. Historia 16, 9.

dels principals temes on han versat els últims estudis. De fet, una de les principals característiques que la historiografia ha destacat sobre el període primorriverista és el canvi substancial en el discurs nacional entre els Directoris, que respon a una lògica legitimadora del projecte polític (Quiroga, 2008b i Calleja, 2005, p. 50). El segon capítol, sota el títol “El Desplegament del Règim”, no compartiria en un inici aquest origen emocional. Es va erigir necessari només començar a treballar els textos, puix que l’estudi dels mecanismes i institucions amb què la Dictadura treballà durant els dos Directoris és un dels pilars que treballa la historiografia no només dels últims vint anys, sinó també anterior.

Una vegada presentats els capítols i posar en situació al lector, només resta agrair el suport del tutor d’aquest treball, el Dr. Maximiliano Fuentes Codera, per la comprensió i el guiatge aquests mesos. També m’agradaria dedicar unes paraules d’agraïment a totes aquelles persones especials – familiars, parella i amistats – que m’han acompanyat al llarg d’aquest breu però intens treball. Per finalitzar, estimat lector, desitjo que la lectura d’aquest Treball Final de Grau sigui del vostre interès i sigui aprofitable. Gràcies.

2. EL DISCURS NACIONAL PRIMORRIVERISTA

2.1. TESIS PRÈVIES

Com ja s'ha esmentat en la introducció del present TFG, la naturalesa sobre la Dictadura de Primo de Rivera ha estat un fecund focus de debat. Les investigacions de Ben-Ami, González Calbet i Gómez-Navarro van ser realment revolucionàries en aquest context al desacreditar la tesi de la Dictadura com a parèntesis i, entre les innovacions que deixaren, l'entendre l'experiència espanyola dins el marc europeu gràcies a estudiar-la comparativament amb altres règims totalitaris, permetent situar el règim de Primo dins la *normalitat* europea (Quiroga Fernández de Soto, 2008b, p. 23)⁷. Les influències que tingué l'experiència dictatorial tant per la dreta radical espanyola en les dècades de 1920 i 1930 i pel propi franquisme⁸ van suscitar estudis interessants sobre l'extrema dreta espanyola. Estudis que podem relacionar amb una tendència historiogràfica general que recupera l'estudi de la ideologia a l'hora d'analitzar els règims totalitaris⁹. Com recull Alejandro Quiroga (2008b), dos han sigut les principals corrents interpretatives sobre els anomenats *monàrquics alfonsins*, on s'agrupen els ideòlegs de Primo (2008b, p. 25). En un costat tindríem la tesi d'autors com Stlanley Payne, Javier Tusell i Pedro González Cuevas on es defensa que no es poden considerar feixistes “porque su ideología católica tradicionalista no permitía un giro completo hacia las doctrinas radicales modernas y revolucionarias” (2008b, p. 25). Enfront aquesta tesi tindríem l'entendre el feixisme com un fenomen ampli, on s'inclouen autors com Shlomo Ben-Ami, Paul Preston i Raúl Morodo, que entenen els ideòlegs de Primo com a variant particular del feixisme catòlic espanyol (2008b, p. 25).

⁷ Aquesta visió transfronterera encara és present en la historiografia sobre la Dictadura, per exemple amb els articles de Martínez Álvarez, J. (2015). Un paréntesis “apacible”: las relaciones bilaterales entre España y el Vaticano durante la dictadura de Primo de Rivera. *Aportes: revista de historia contemporánea*, (88), pp. 79-114; Avilés Farré, J. (2017) (2017) Un pálido reflejo del fascismo: la dictadura de Primo de Rivera en los informes diplomáticos italianos. *Pasado y memoria: Revista de historia contemporánea*, (16), pp. 69-90; Neila Hernández, José L. (2017). “Entre el palco y la butaca”el apaciguamiento británico y el regeneracionismo internacional de la España de Primo de Rivera. *Pasado y memoria: Revista de historia contemporánea*, (16), pp. 47-67.

⁸ A tall d'exemple, podem citar l'obra de González Calleja (2010) La dictadura de Primo de Rivera y el Franquismo: ¿un modelo a imitar de dictadura liquidacionista? Dins Navajas Zubeldia, C i Diego Iturriaga, B. (coord.) *Novíssima: II Congreso Intenracional de Historia de Nuestro Tiempo* (pp. 39-58). Universidad de la Rioja.

⁹ En el primer capítol de *Haciendo Españoles: la nacionalización de las masas en la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)*, Alejandro Quiroga realitza un excel·lent treball de síntesis per mostrar-nos no només un breu però complet estat de la qüestió, sinó també presentar i justificar el seu treball (pp. 9-33). En aquest recuperament de la ideologia, l'autor recomana la introducció del llibre de Roger Griffin *International Fascism* (1998) i el de Marco Tarchi *Fascismo* (2003) *Teorie, interpretazione e modelli*.

En sintonia amb el debat sobre la ideologia, podem esmentar l'obra de Carolyn Boyd *Historia patria: política y e identidad nacional en España (1875-1975)* (2000) per a qui el catolicisme no és cap impediment per a la formulació ideològica del *nacionalcatolicisme* primorrriverista. Així, per aquesta autora, el nacionalcatolicisme

más que una ideología formal constituía una mentalidad, combinaba los valores culturales reaccionarios del catolicismo tradicional con un estridente nacionalismo autoritario y un conjunto de ideas corporativas de distinta procedencia (...) que legitimaba el Estado autoritario como la forma de organización política mayor equiparada para defender intereses económicos y los valores religiosos y culturales asociados con el poder y la unidad nacionales. (2000, p. 152-153)

Un altre dels debats que cal esmentar és entorn de la nacionalització espanyola. Si bé és un tema interessant i molt ampli, ens podem ajudar de l'obra de Alejandro Quiroga (2008b) per conèixer el paradigma que hi trobem a principis dels 2000: la tesi de la dèbil nacionalització de masses dibuixada per Juan José Linz en el seu llibre *Early State-Building* (1973) i que posteriorment va desenvolupar Borja de Riquer en el seu article *La débil nacionalización española del siglo XIX* (1994) tingué especial recorregut en la historiografia dels anys 1990. Però a finals de la dècada apareixeran diverses veus crítiques que desafiaran aquesta visió negativa, situant el cas espanyol dins la normalitat dels seus veïns (2008b, p. 13-15)¹⁰.

Abans de continuar, creiem necessari fer un petit parèntesis i aprofundir breument en la pròpia evolució de la historiografia global entorn la nació i el nacionalisme per entendre millor no només què suposa la posició del Quiroga del 2008, sinó que també per les obres posteriors. L'article de Raúl Moreno *Corrientes teóricas para el estudio de las naciones y el nacionalismo: críticas y alternativas al paradigma modernista* (2016) ens és especialment útil per veure aquesta evolució entre el segle XX-XXI, des del postulats clàssics fins a les noves propostes teòriques. La *superstar* si se'm permet l'analogia, és la teoria *modernista*, que és encara l'enfocament dominant en la historiografia sobre el tema (p. 228). Moreno es serveix de l'obra de A. Smith, un dels principals crítics, per enumerar no només els postulats fonamentals del modernisme "clàssic" perfilat als anys 70, sinó

¹⁰ Per una evolució historiogràfica sobre el cas espanyol, recomanem la lectura de Esteban de la Vega, M. (2020). Introducción. Dins Beramendi, J. et al. (eds.), *La nación omnipresente. Nuevos enfoques sobre los procesos de nacionalización en la España contemporánea*. Comares.

també els tipus i variants que n'han derivat (pp. 228-232), on hi trobem la instrumentalista i la constructivista. En poques paraules, el modernisme cultural defensa la relació entre nació i modernitat, on la primera és resultat de la segona. Alguns dels autors més representatius són Benedict Anderson i Eric Hobsbawm.

Les últimes dècades han vist sorgir noves perspectives arrel de la renovació de les ciències socials més enllà de les teories estructuralistes (2016, p. 245) i, nodrint-se de les idees de dinamisme, multiplicitat, la cerca d'allò alternatiu, no es preocupen de buscar les “grans teories” i “meta narratives”: si el *nation-building* és una continua (re)creació i actualització en tensió, res no es pot separar dels individus que li donen sentit (p. 246). Hi ha doncs un canvi de paradigma: no cal centrar-nos tant en definir què és una nació o certificar el seu èxit, sinó estudiar el procés i les implicacions en les societats (d'individus) on té lloc (p. 246). Aquestes noves corrents no són fàcils de classificar, i la que ens ofereix Moreno ja ens adverteix que les seves fronteres no són estanques. En primer lloc tenim les teories que sorgeixen de l'anomenada “teoria crítica”, on hi podem destacar el pensament postcolonial o el feminisme. Podem citar l'article de Xavier Andreu *El género de las naciones. Un balance y cuatro propuestas* (2017) per entendre una mica millor aquesta vessant que, com adverteix, el fet d'incloure la variable de gènere no és només *afegir*, sinó que permet ajudar en una perspectiva des de sota, descentrant la nació i replantejar els estudis sobre el discurs nacional (pp. 44-46). Aquesta concepció del nacionalisme com a discurs és potser un dels elements que, tots tres grups, comparteixen més clarament, i que deriva de la influència del gir lingüístic, les teories del discurs i de la postmodernitat. Cal destacar autors com Craig Calhoun amb el seu nacionalisme com a *formació discursiva*, que influeix en Umut Özkirimli (Moreno, 2016, p. 248) i que Quiroga pren en el seu anàlisi (2008b, p. 29). El tercer grup són aquelles teories que, tot i ser menys intenses a l'hora de desconstruir, ofereixen unes “alternatives d'abast mitjà” molt útils per la seva aplicació analítica, com pot ser el “nacionalisme banal” de Michael Billig ¹¹ (p. 249).

2.2. HACIENDO ESPAÑOLES: L'ESTUDI DEL NACIONALISME PRIMORRIVERISTA D'ALEJANDRO QUIROGA

Alejandro Quiroga Fernández del Soto ha sigut i és una de les figures clau per a conèixer el projecte de nacionalització de masses i els mecanismes que el règim de Primo de Rivera usà en el període. Quiroga parteix de les tesis que integren l'experiència dictatorial primorriverista dins el tauler del Vell Continent, en especial a partir de la tesi del

¹¹ Billig, Michael. (1995). *Banal nationalism*. SAGE Publications

nacionalisme nacionalitzador o *nation-building nationalism* de John Breuilly (2001)¹², i dels diversos debats historiogràfics prèviament esmentats per presentar la seva obra: no només vol incidir en el debat sobre la nacionalització de masses espanyola des d'una vessant més empírica i no tant teòrica com predominava llavors (2008b, p. 16-17), també entorn la naturalesa de la ideologia primorriverista. Alejandro Quiroga analitza no només el discurs sinó també les polítiques nacionalistes del règim, partint de la idea de Carolyn Boyd sobre el nacionalcatolicisme, defensant la tesi que la Dictadura intentà crear un nacionalisme modern de tall autoritari on la influència del feixisme fou clau (2008, p. 26). Com exposa el propi autor, treballa amb una juxtaposició de les perspectives instrumentalista i constructivista que permet examinar la creació de narratives sobre la nació i la transmissió d'aquestes a la societat (2008, p. 29).

Així, Quiroga exposa com l'objectiu de la Dictadura fou crear una *religió política* basada en el culte de la nació com a valor suprem (p. 324), un intent de nacionalització de les masses basat en valors nacionalcatòlics que, amb el sistema de la Restauració vist com a obsolet dins el nou escenari mundial post bèl·lic, anhelava una integració de les masses sense haver de passar per la faixa democràtica (2008b, pp. 323-24).

El concepte de *religió política*¹³ és un element clau que Quiroga utilitza, doncs adquireix especial rellevància en els estudis sobre el feixisme i el nazisme que es publicaren a cavall del segle passat i el present¹⁴, tot i que no és un concepte exclusiu d'aquestes ideologies modernes. En síntesis, l'ús d'aquest concepte permet a Quiroga examinar no només la ideologia i la propagació del missatge oficial a les masses, sinó que també comparar-la amb altres nacionalismes coetanis – com pot ser el nacionalisme integral francès – i permet

¹² Com resumeix Alejandro Quiroga en el seu capítol dins Andreu, X. *Vivir la nación. Nuevos debates sobre el nacionalismo español* (2019) una de les conseqüències de la Primera Guerra Mundial fou que tots els governs europeus “reaccionaron ante los cambios incrementando sus políticas de nacionalización de masas en un intento de homogeneizar culturalment y contorlar políticamente sus poblaciones”, una pràctica que serà especialment intensa en aquells països amb dictadures contrarevolucionàries (2019, p. 3)

¹³ El terme defineix aquelles ideologies modernes que incorporen la retòrica religiosa i simbòlica al seu discurs amb l'objectiu de dotar d'un valor sagrat a la nació, on el concepte clau és la transferència de sacralitat (Quiroga, 2008, p. 30). Cal esmentar que el terme fou conceptualitzat per l'historiador italià Emilio Gentile en el seu article (1990) *Fascism as Political Religion*. *Journal of Contemporary History*, 25, (2-3), pp. 229-25, tal i com recull Zira Box en el seu article (2006, p. 196). Remetem la lectura de l'article de Box per una aproximació als orígens del terme i els debats entorn el mateix, i també al propi article de Gentile, E. (2005). *Political religion: a concept and its critics. A critical survey*. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 6(1), pp. 19-32.

¹⁴ Alejandro Quiroga cita diverses obres il·lustratives, com per exemple el llibre de Michael Burleigh *The Third reich. A new history* (2001) o pel cas espanyol l'article de Antonio Elorza *El franquismo, un proyecto de religión política* dins el llibre Tusell, Gentile i Di Febo (ed.) *Fascismo y franquismo. Cara a cara* (2004).

comprender el modelo fascista de propagación de doctrinas nacionalistas desde el poder y el papel de los rituales, los mitos y el simbolismo en el proceso de sacralización de la política, así como el uso de una *religión de la patria* como elemento político de cohesión social. (Quiroga, 2008, p. 32).

2.3. DISCURSOS SOBRE LA NACIÓ: EL DIRECTORI MILITAR

El Directori Militar es pot caracteritzar, en pinzellades ràpides, per dibuixar un discurs “intencionadamente vago y populista, mezclando elementos prestadores de los regeneracionistas, mauristas, catolicos sociales, tradicionalistas y sobretudo, el nacionalismo militar”; era doncs d’integració negativa, alhora que es buscava justificar la Dictadura amb un caràcter temporal (Quiroga, 2008b, pp. 323-324). L’obra d’Eduardo González Calleja (2005) també dibuixa línies similars en quant recull la tesi del “regeneracionismo político ingenuo” de Gómez Navarro¹⁵, on el discurs i les polítiques del règim encara no s’encaminaren vers la liquidació del sistema liberal, sinó a la cerca d’un correcte funcionament (2005, p. 182).

Al dissecionar el discurs nacional en aquesta primera etapa, un dels elements que s’han d’analitzar primer és la vessant laica. Alejandro Quiroga (2008b, pp. 74 - 85) exposa com la idea de nació primorriverista està estretament vinculada al cànon conservador-traditionalista decimonònic, però no és una simple continuació. Per explicar en part l’èxit inicial del suport a Primo, és clau la integració del discurs regeneracionista juntament amb el vocabulari científic. Un vocabulari i uns tòpics que havien calat profundament en l’imaginari social, especialment en les classes mitges durant els últims anys de la Restauració. En conseqüència, el públic subjectiu a ser interpel·lat pel discurs regeneracionista resultà força ampli (2008b, p. 75). A més, el mite del cirurgià de ferro de Costa era molt present i Primo no ho passà pas per alt: ell mateix es considerarà el cirurgià que el país necessitava per posar fi a l’abisme entre l’*España real* i l’*España oficial*, un binomi que els regeneracionistes havien clamats (Quiroga, 2008b, p. 75).

La regeneració del país era clau per a la Dictadura, i tant Quiroga com González Calleja destaquen dues de les vies per les quals el règim intentà aspirar a fonamentar aquesta regeneració: la destrucció de la classe política dominant i la creació d’un nou

¹⁵ Durant els sis primers mesos de la Dictadura “la ideología subyacente se limitó a la defensa de un Gobierno provisional de carácter vagamente autoritario que acometiera la resolución de los problemas más urgentes y robusteciera las instituciones sin abordar grandes cambios constitucionales” (González, 2005, p. 181)

ciudadà. Per al primer fi es varen posar en marxa polítiques *anticaciquils* des del primer moment del cop, com pot ser el nomenament d'oficials de l'exercit com a governadors civils, entre altres legislacions (Quiroga, 2008b, p. 76; per una anàlisi més estès González Calleja 2005, pp. 63-74). Un detall que potser pot passar per alt en plantejar aquesta qüestió, és si la neteja profunda del sistema polític que Espanya necessitava es podia fer en el període d'un "breve paréntesis" de setmanes, tal com s'havia presentat la maniobra del marquès d'Estella. En un primer moment, podríem pensar que l'ambigüitat de les declaracions i les contradiccions en les promeses eren signe inequívoc que Primo s'estaria moment en el terreny de la pura improvisació política. Però Alejandro Quiroga en el seu llibre més recent (2022) ens argumenta que és justament tot el contrari: és un discurs amb les dosis d'ambigüitat i contradicció calculades "destinado a agradar a los diversos grupos sociales, civiles y militares que habían acogido el golpe de Estado con ilusión" (Quiroga, 2022, p. 93).

La segona fita, d'una gran ambició, fou la creació d'un nou ciudadà. El concepte de ciutadania primorriverista no és una creació ex-novo; de fet, beu de dues fonts prèvies: el maurisme i el nacionalisme militar. Del maurisme, el primorriverisme treballa amb el seu ideal de ciudadà, definit com un conglomerat conservador interclassista, que era l'encarnació de l'*España real* (2008b, p. 77).

De l'altre influx, el nacionalisme militar¹⁶, la Dictadura n'extraurà la idea de *ciudadà soldat*. Si bé el ciudadà soldat de Primo de Rivera tingué certes reminiscències de l'origen liberal del concepte, era fill de la transformació del concepte a principis dels anys vint, on predominava la influència d'un nacionalisme romàntic amb tocs irracionals (Quiroga 2008b, p. 77-78). Si obrim el cas d'estudi i mirem més enllà de la península, Quiroga detecta que el concepte civil per a Primo tindria grans semblances amb el *cittadino soldato* dels feixistes italians. De fet, una de les seves tesis és que ambdós projectes s'encaminaven al mateix destí: la creació d'un *uomo nuovo* (Quiroga 2008b, p. 78; 2022, p. 200). Aquesta tesi però no és del tot compartida per altres autors com González Calleja, per a qui el projecte primorriverista no arriba al mateix nivell que el de Mussolini (2005, p. 201).

Un altre element que fou important, no només en la construcció nacional primorriverista sinó com a pròpia justificació del règim, fou el mite imperial. Alejandro Quiroga esmenta el treball de Sebastian Balfour *The end of the Spanish Empire 1898-*

¹⁶ Per més informació vegeu l'apartat sobre l'exèrcit del present treball.

1923 (1997) per afirmar que en síntesis “fue una interpretación distorsionada de la pérdida del Imperio lo que alimentó la justificación ideológica de una dictadura como modo de resolver la crisis política de la Restauración” (Quiroga 2008b, p. 80. citant a Balfour *The end...* pp. 230-231). Dins aquesta lògica s’explica també el perquè un Primo un “abandonista” deixarà lloc a un Primo ferm defensor de l’empresa colonial espanyola al Marroc. De fet, l’ús de la retòrica imperial s’ha d’entendre com un intent de justificació d’una guerra plenament impopular (Quiroga 2008b, p. 83), i cal afegir que no fou una simple “recuperació”, sinó també que hi hagué una “actualització”:

Resulta evidente que al promover la aventura colonial en estos términos el gobierno adoptaba una reinterpretación moderna de la España imperial, en la cual los rifeños tomaban el lugar de los indios americanos y los islamistas-bolcheviques el de la amenaza otomana. La novedad discursiva consistía en la introducción del peligro comunista y de un vocabulario biológico, pero las ideas fundamentales de España como centilena de Occidente y agente civilizador continuaron siendo la base del mito imperial. (Quiroga 2008b, p. 83)

En relació amb aquest mite, és necessari destacar la instrumentalització de la victòria de Alhucemas en clau patriòtica. Primo de Rivera no només es presentà com un cirurgià de ferro apte, sinó que en el marc de la victòria es promulgaren cerimònies per l’adoctrinament civil (Quiroga 2008b, pp. 83-85). El grau de popularitat a la que arriba Primo amb la victòria al Marroc és també destacat per a Eduardo González Calleja (2005) com a element clau per a constitució del Directori Civil i la institucionalització de la Dictadura (p. 117). I és que el triomf del Marroc fou un element de gran pes, ja que com resumeix Quiroga “En el triunfo de Marruecos se encontraba la promesa de grandes cambios por venir” (2008b, p. 85).

Una altra de les tesis importants sobre el discurs nacional primorriverista és la gran influència que té la religió catòlica en la pròpia concepció de la nació espanyola. Aquest binomi de nació i religió no és exclusiu de la Dictadura, i ja és anteriorment present en el camp de les cultures polítiques espanyoles de finals del segle XIX. Dins el llibre *La agonía del liberalismo español. De la revolución a la Dictadura (1913 - 1923)* (Salvadó i Smith, 2014), Quiroga defensa en el seu capítol *Nación y reacción. El nacionalismo conservador español y la crisis de la Restauración* (pp. 197-222) que davant el que alguns autors han defensat, els últims anys de la Restauració “representaron un periodo clave en

la construcción ideológica y en la propagación social de un nacionalismo español moderno y conservador que acabaría por constituir las bases de la dictadura primorriverista” (p. 198). El paper del catolicisme és clau, i tot defugint d’una historiografia tradicional que interpreta que el catolicisme torpedeja el desenvolupament d’un nacionalisme modern espanyol al segle XX, Quiroga defensa que existeix una compatibilitat entre els dos elements (pp. 199-200). En les conclusions del capítol apareix una tesi que Quiroga ja ha presentat anteriorment en el seu llibre: des del poder, durant la Restauració, s’artificià una autèntica “religió cívica”, amb símbols, festes i santuaris, freqüentment associats a elements de tradició catòlica (2008b, p. 66 i 2014, p. 220). Com expressa el mateix autor

El sistema de la Restauración se percató de que mezclar las representaciones y celebraciones patrióticas con la religión en un país abrumadoramente católico era una excelente forma de conseguir que la ciudadanía apoyara el ideal patriótico oficial sin tener que pagar el precio de una verdadera democratización del sistema político. (2008b, p. 66)

Cal esmentar però, com adverteix Quiroga, que Espanya no va ser un cas excepcional dins el marc europeu: arreu del continent, esglésies tant cristianes com protestants col·laboraren amb els governs dels seus respectius estats per promoure els sentiments patriòtics (2014, p. 221)¹⁷. Conseqüentment, en les dues dècades que segueixen al Desastre del 98 el nacionalisme espanyol fou sotmès a canvis tant de discurs com d’abast social considerables que ajuden a entendre el nacionalisme primorriverista:

Ideológicamente, el patrón conservador de España fue reformulado. El nacionalismo español se hizo cada vez más castrense, clerical, pan-hispánico y antiliberal, y desarrolló una profunda hostilidad hacia los nacionalismos subestatales y la clase obrera. Grupos políticos, intelectuales, las Fuerzas Armadas, periódicos conservadores y una plétora de organizaciones generalmente relacionadas con la Iglesia construyeron un nuevo nacionalismo español. (...) De hecho, la mayoría de las ideas que finalmente constituirían el discurso oficial

¹⁷ “la sacralización de la política fue de hecho un efecto colateral de la secularización europea de principios del siglo XX”. De fet, com segueix Quiroga, en l’esperit del “proceso de reclericalización de la sociedad llevado a cabo por la Iglesia a principios del siglo XX llevaba consigo un intento renacionalizador de los españoles en valores católicos” (p. 222).

nacionalista del règimen primorriverista fueron formuladas durante los años de la Restauración (2014, p. 222).

Val fer l'esment que abans de Primo, hi hagué una cultura política que tingué una forta vinculació amb el catolicisme: el maurisme. Ens podem ajudar del capítol de Maximiliano Fuentes Codera *The Intellectual Roots and Political Foundations of Reactionary Spanish Nationalism in an International Context* dins el llibre *Reactionary Nationalists, Fascists and Dictatorships in the Twentieth Century: Against Democracy* (2019) per entendre millor què representava. En primer lloc, és clau tenir present que el carlisme, amb la seva idea de nació basada en els principis de Menéndez Pelayo, va ser una influència important en una gran varietat de grups que promulgaven que el catolicisme era un element fonamental en la idea d'identitat nacional (Fuentes, 2019 pp. 68-69. Citant a Canal i Salomón Chéliz). És en aquest context, segueix Fuentes, on el maurisme entra en escena, i tot i que “the Catholic hierarchy had played little part in its development, the Catholic component weighed more heavily than it had in any other previous conservative grouping, with the exception of the Unión Católica” (Fuentes, 2019, p. 69). Com destaca l'autor citant justament l'obra de Quiroga

Generally speaking, Maurism as a whole eventually identified with the authoritarian and corporate regime of Miguel Primo de Rivera. The new regime became the touchstone of National Catholicism and carried out a process of nationalization which had the full approval of the Catholic hierarchy (Quiroga Fernández de Soto 2008). (Fuentes, 2019, p. 69).

En síntesi, si bé aquesta interrelació entre religió i nació no fou un escenari *ex-novo*, és en la Dictadura de Primo de Rivera on aquesta identificació de la nació amb el Catolicisme arriba a uns nivell prèviament mai vistos (Quiroga, 2008b).

Una altra de les característiques del discurs primorriverista fou la incorporació de la retòrica de l'enemic intern. Si bé el que ens interessa és el cas espanyol, no està de més destacar que aquesta retòrica no és, com altres elements que hem vist, un producte genuïnament espanyol. Alejandro Quiroga (2022), en la seva línia, posa l'experiència primorriverista en sintonia amb les altres dictadures continentals¹⁸ per destacar una característica comuna: la integració negativa.

¹⁸ Quiroga (2022, pp. 200-201), i ho sintetitza així: “Al fin y al cabo, a lo largo de la década de 1920, las dictaduras de Hungría, Italia, Bulgaria, Polonia, Portugal, Grecia y Yugoslavia se establecieron con la

Desviando la atención hacia supuestas amenazas externas y sobre todo hacia el “enemigo interno”, las dictaduras europeas intentaron llevar a cabo una “integración negativa”, es decir, una unión en clave nacionalista de las clases bajas y medias basada en los presuntos peligros que adversarios extranjeros e interiores significaban para el país” (2022, p. 200)¹⁹

Reprement el cas espanyol, que és el tema del present capítol, podem trobar un repertori excel·lent sobre les mesures polítiques que el règim implantà en aquets context de liquidar l'enemic intern en les obres de Quiroga (2008) i González Calleja (2005, pp. 100-110). De fet, ambdós destaquen la importància d'un Real Decret fet escassos dies després del cop de Primo: parlem del *Real Decreto contra el separatismo* (18-9-1923). Aquest Real Decret no és només una arma contra les veus independentistes catalanes i basques “sino que además marcó el comienzo de un nuevo proceso de *españolización* de las provincias catalanas y vascas a través de la asimilación cultural y lingüística” (Quiroga 2008b, p. 96). Catalunya és la regió que més preocupa el règim com destaca Quiroga: Primo cercava la supressió del “virus” separatista (Quiroga, 2022, p. 95) i del sindicalisme, i és per això que “Para alcanzar esta meta, los primorriveristas ensayaron una combinación de legislación, represión y políticas de nacionalización” (Quiroga 2008b, p. 97). De fet, aquesta repressió als moviments separatistes és només un exemple d'una tònica en els règims contrarevolucionaris europeus: nacionalització i repressió foren les dues cares d'una mateixa moneda (Quiroga, 2008b, p. 323).

2.4. EL DIRECTORI CIVIL I EL DESPLEGAMENT DEL NACIONALCATOLICISME

El Directori Civil encetà una nova etapa per al règim de Primo de Rivera. No fou només un canvi de nom, sinó que doctrinalment hi hagué un replantejament profund. Reprement el que ens exposa González Calleja (2005, p. 182) i que ja hem introduït abans, si en un inici l'obra de la Dictadura es pot resumir en el “regeneracionismo político ingenuo” del que parla Gómez-Navarro, a partir de finals del 1926

excusa de *salvar* al país de la desintegración nacional. Enfatizar supuestas amenazas de enemigos internos y externos se convirtió invariablemente en el modo de justificar la existencia de las dictaduras”.

¹⁹ Quiroga (2022, p. 200) cita a Wehler pel concepte de integració negativa. Wehler, H.U. (1985). *The German Empire*. Leamington Spa.

se asistió a la elaboración incompleta de un *corpus* ideológico marcadamente antiliberal, centrado en la implementación de un Estado intervencionista, reformista y corporativo en lo social y en lo económico. La ruptura con los principios liberales fue evidente desde la constitución del Gabinete Civil, y tuvo causas predominantemente autóctonas (González Calleja, p. 182).²⁰

La tasca constructiva d'aquest nou *corpus* fou encarregada al nou partit del règim, la Unió Patriòtica, en especial als seus ideòlegs. La idea de nació espanyola que desenvoluparen no és un altre que la d'entendre la nació

como un organismo vivo al cual están subordinados tanto los individuos como los territorios y frente al modelo de nación política liberal, la identidad nacional no se vincula a ningún tipo de libertades o derechos políticos de la comunidad, ni a ningún tipo de Estado que garantice estos derechos, sino que viene definida por un factor espiritual que es el catolicismo. (Quiroga, 2000, p. 222)

Aprofitant que hem esmentat el paper dels ideòlegs, creiem necessari fer un petit parèntesis sobre el paper dels intel·lectuals. Si bé se'ns escapa de la cronologia delimitada pel present treball, és indispensable parlar de la gran obra de Genoveva García Quiroga de Llano *Los intelectuales y la Dictadura de Primo de Rivera* (1988): fruit d'una llarga investigació de quinze anys, l'obra és un exercici laboriós on l'autora exposa les diferents corrents intel·lectuals i famílies polítiques que cohabitaren el país durant la Dictadura. García ens ofereix una superació dels estudis intel·lectuals espanyols, la majoria dels quals es poden qualificar de fragmentaris: no només per tractar autors o moviments sinó també per abarcar períodes cronològics molt curts. La Dictadura de Primo de Rivera és per a Genoveva García el període recent de la història d'Espanya on la relació entre intel·lectuals i política resulta d'un interès especial: no només fou un moment de plenitud intel·lectual on conviuran diferents generacions – la del 98, la del 14 i la del 27 – sinó que també “parece que el papel de los intelectuales en la vida política nacional fue muy relevante” (1988, p. 12). Si en un primer moment l'actitud de gran part del món intel·lectual fos dubitativa i l'oposició era realment limitada – si es restringeix a aquelles

²⁰ Alejandro Quiroga s'encamina en la mateixa línia: si mentre Primo assegurava en el Directori Militar que es retornaria al regim constitucional de 1876 “La creación del Directorio Civil, caracterizado como un gobierno de la UP, acabó definitivamente con esa posibilidad y obligó al régimen a definir más su ideología. La creación de un nuevo Estado necesitaba asentarse sobre unas bases ideológicas más sólidas” (Quiroga, 2008b, p. 103).

personalitats que xocaren frontalment contra el règim – paulativament desapareixerà el suport inicial d'intel·lectuals a una Dictadura que prometia una solució regeneracionista. Aquesta oposició s'intensificarà a partir del 1928, sent el 1929 l'any on es produí “el definitivo alineamiento de los intelectuales en contra del régimen dictatorial y tuvo lugar una traslación del repudio a la Dictadura a la oposición contra la Monarquía” (García, 1988, p. 535), on les protestes estudiantils serien la materialització al carrer. Genoveva García es fa eco de la reflexió del fill del Dictador, José Antonio, per resumir perfectament l'actitud d'aquest vers el món intel·lectual: el seu pare va errar en enfrontar-se a ells i resulta un factor explicatiu per la caiguda del règim (p. 12). Que el Dictador tingués aquesta actitud no suposa que el món intel·lectual li donés l'esquena, doncs hi hagueren intel·lectuals col·laboradors del règim (1988, pp. 423-483). Si bé és cert que alguns estigueren a prop del moviment feixista italià com Ramiro de Maeztu o Eugeni d'Ors, l'autora considera que els intel·lectuals protofeixistes espanyols no foren opositors però tampoc fermes col·laboradors del règim (p. 483). Que qui escrigué la doctrina de la Unión Patriótica fos, a parer de Genoveva García, més pròxim al tradicionalisme conservador i reaccionari espanyol és un signe que la Dictadura no es pot titllar de feixista (p. 483; pp. 552-555).

La majoria de personatges tractats per Genoveva García foren objecte d'estudis posteriors (Julio López, 2015b, p. 105), i seria pràcticament un treball paral·lel sobre història intel·lectual el comentar el reguitzell d'obres de gran qualitat que han sorgit en els darrers anys sobre figures coetànies a la Dictadura. Pel present treball, qui ens interessa són precisament els intel·lectuals del règim, on són varis els noms que podríem destacar. Per exemple, el maurista Antonio Goicoechea, qui ha estat objecte d'estudi per part de Joan Pubill²¹, o Eduardo Aunós Pérez, que serà ministre de Treball durant la Dictadura i voldrà introduir el model corporativista, també ha estat subjecte d'estudi²². Com hem introduït anteriorment, el Directori Civil fou un canvi de paradigma que trencà amb el regeneracionisme, i heus aquí com s'explica la importància que tingué el partit oficial, la Unión Patriótica, i en especial la dels seus ideòlegs en aquesta tasca constructiva. La seva obra, com explica Quiroga, no cerca un altre fi que “dotar al régimen de una base doctrinal sólida y de incrementar el apoyo social hacia la Dictadura”

²¹ Pubill, J. (2018). Antonio Goicoechea: De la desliberalización a la sublevación: Trayectoria intelectual de un derechista en la crisis de la modernidad (1898 – 1936). *Revista Universitaria de Historia Militar*, (7) 13, pp. 233-256

²² A tall d'exemple, poder citar els articles de Fernández Riquelme, 2010; Gelonch Solé, 2015; Gutiérrez Lázaro, 2005; Monereo Pérez, 2021; Quiroga Fernández de Soto, 2011

(Quiroga, 2008b, p. 324). El Nacionalcatolicisme és doncs essencial per entendre el discurs primorriverista en aquesta segona fase del règim. El dos noms que ressonen quan es parla d'aquesta tasca creativa són el de José María Pemán i José Pemartín Sanjuán. Tot i que ja dediquem unes pàgines del present treball a la UP, el que ara ens interessa és indagar en el concepte de nació que desenvoluparen aquests homes de la dictadura. En els seus discursos, la idea de nació espanyola no és un altre que la d'entendre la nació

como un organismo vivo al cual están subordinados tanto los individuos como los territorios y frente al modelo de nación política liberal, la identidad nacional no se vincula a ningún tipo de libertades o derechos políticos de la comunidad, ni a ningún tipo de Estado que garantice estos derechos, sino que viene definida por un factor espiritual que es el catolicismo. (Quiroga, 2000, p. 222)

Alejandro Quiroga és un dels autors que ha treballat especialment sobre la figura de José Pemartín²³, una figura que historiogràficament havia quedat arraconada en detriment de la del seu cosí José María Pemán²⁴ amb qui tradicionalment el seu pensament s'havia vinculat (Quiroga, 2000, p. 198). Tenint present la idea de nació que els dos cosins van ajudar a construir, és necessari que ens aturem per entendre les implicacions que comporta. El concebre la nació com un ens sagrat i orgànic era fruit de la influència de la teoria tradicionalista de la societat, on destaca clarament el catolicisme com element intrínsec a la condició identitària nacional espanyola (Quiroga, 2008b, p. 109). En el seu discurs nacional hi tindrà, com pot resultar obvi, un gran pes la interpretació tradicionalista sobre la història de la nació espanyola; és clarament una oposició a la noció liberal, característica a un cànon patriòtic antiliberal tradicionalista al que, com destaca Quiroga, s'afegiran a l'equació "*principios científicos vinculados a las ideas del pensamiento europeo contemporáneo*" (2000, p. 200). I és que Pemartín, destaca Quiroga, no tindrà cap problema en presentar un discurs on aquesta dualitat d'elements, tradicionals i moderns, ballin al so del seu discurs. És més, aquesta dualitat és per a Pemartín un element clau, que aporta a la seva proposta política l'anar més enllà dels

²³ Alejandro Quiroga no ha estat l'únic autor en tractar la figura de Pemartín: cal destacar a Álvaro Castro Sánchez amb el seu llibre (2018b) *La utopía reaccionaria de José Pemartín y Sanjuán (1888-1954): una historia genética de la derecha española*; o el seu article (2018a) *La recepción de Henri Bergson en el pensamiento reaccionario español. Vitalismo y nacionalcatolicismo en José Pemartín y Sanjuán (1888-1954). Historia y política: Ideas, procesos y movimientos sociales* (40), pp. 239-261. També a un altre autor que ja ha aparegut en el treball: López, Julio. (2010a). *El nacionalcatolicismo de José Pemartín en la dictadura de Primo de Rivera*. Circulo Rojo.

²⁴ A tall d'exemple, es pot citar Álvarez Chillida, G. (1996b). *Jose María Pemán: pensamiento y trayectoria de un monárquico (1897-1941)*.

marcs tradicionalistes. En essència, però, aquestes influències modernes no seran més que una “mera amalgama de postulados tomados de otros autores. (Quiroga, 2000, p. 222). En aquest sentit, coincideix amb la crítica de González Calleja (2005, pp. 186-187).

I, quins són els elements moderns que Pemán i Pemartín integren en el ja conegut discurs tradicionalista? Doncs bé, complementant la historiografia tradicional, trobem un interès per les anomenades visions vitalistes de la història (Quiroga, 2008b, pp. 110-111) on destaca l’obra de Oswald Spengler *La decadencia de Occidente* (1918 - 1922) (Quiroga, 2000, p. 201), que es combina amb la idea d’una essència nacional que, apuntalada per alguns noms de la Generació del 98, sorgeix del llibre regeneracionista d’Ángel Ganivet *Idearium Español* publicat al 1896 (Quiroga 2008b, pp. 111-112). Un altre element que es destaca és la influència del darwinisme social que explica, vinculant-ho amb la retòrica religiosa, un discurs d’anàlisis pseudocientífic i un llenguatge psicomèdic “para describir la nación como parte del universo de las ciencias naturales y el determinismo” (Quiroga, 2008b, p. 112). Aquesta via científico-religiosa és, segons la visió de Quiroga, un dogmatisme similar al de *Action Française* de Charles Maurras, figura admirada (2008b, p. 112).

Val incidir que presentar la nació com un ser orgànic no és una estratègia innocent. Aquest recurs, defensa Quiroga, està íntimament relacionat amb la voluntat de presentar tot conflicte polític com una batalla bipolar (2008, p. 113): des de a escala mundial – contra un liberalisme caduc i el bolxevisme – com una translació al tauler nacional. Heus aquí quan reapareix amb força el mite de les *dos Españas*. Un mite que no era nou en el camp polític espanyol, però el que sí que ho serà, en el cas del discurs primorriverista, es que naixerà de la “fusión de dos visiones bipolares de España, a saber: la visión tradicionalista decimonónica y la visión regeneracionista de principios del xx.” (Quiroga, 2000, p. 211).

Al llarg d’aquest capítol, hem pogut comprovar com el discurs nacional es transformà al llarg el període dictatorial. En un inici dominà un discurs populista, tot combinant diversos discursos previs, dirigit especialment remarcar a caràcter temporal del Directori Militar. Amb el Directori Civil, els esforços es concentraran a legitimar la implantació d’un nou Estat. Així, la visió bipolar dels ideòlegs de Primo fou la de l’*España real* com a moderna i tradicional alhora, amb una connotació regeneracionista i interclassista (2008, p. 114). Dins el concepte de la *Antiespaña* hi tingueren cabuda no només el liberalisme i el decrepít sistema de la Restauració, sinó tots aquells enemics interns que

amenaçaven amb la destrucció de les “essències nacionals” (Quiroga, 2008b, p. 113). En conclusió: “El objetivo del régimen al emplear la figura mitológica de la *Antiespaña*, así como su leyenda paralela del complot masónico-comunista internacional, era claramente ganar respaldo popular para la Dictadura” (Quiroga, 2008b, p. 117). A més, el concebre la nació com un cos orgànic no només permet jugar amb un vocabulari medico-científic, sinó que també repercutirà en la estructura de l’Estat com exposa Quiroga (2008b):

Conviene reparar en que este concepto de nación como ente jerárquico, compuesto de familias, municipios, provincias, y, por último, el Estado no sólo puso fin a toda esperanza de “regionalización” que pudieran haber albergado varios grupos de la derecha nacionalista española, sino que claramente vaticinaba las posiciones que defendería la Falange en la década de 1930 y que más tarde Francisco Franco impondría durante 40 años (p. 93)

3. EL DESPLEGAMENT DEL RÈGIM

Com a règim dictatorial, els esforços de la Dictadura de Primo de Rivera s’encaminaren en vincular el projecte polític amb un projecte nacional, i com observarem en aquest capítol, això tindrà lloc en diferents espais. S’ha exposat en el capítol anterior que una de les característiques del primorriverisme la trobem en l’evolució del discurs nacional, però no és l’única. Com analitza Alejandro Quiroga en el seu llibre (2008b), el règim instrumentalitzarà, per exemple, el sistema educatiu, l’exèrcit, la religió i fins i tot es crearan organitzacions oficials (Unión Patriótica i el Somatén), alhora que es potenciarà la mobilització de les masses a través de diverses cerimònies nacionalistes. L’objectiu principal del present capítol és oferir un breu repàs de les principals eines que el règim de Primo de Rivera usà a la cerca de la construcció del nou Estat. Si fem un petit *fast forward*, podem veure que aquests esforços van tenir resultats contraproductius. És el que Alejandro Quiroga ha batejat com a *nacionalització negativa*:

Al final, el régimen fue incapaz de lograr que el concepto nacionalcatólico de España fuese el hegemónico, y mucho menos aún crear algún tipo de consenso entre los españoles en materia de régimen y de nación. Más bien todo lo contrario: a medida que el régimen se radicalizaba más apoyos perdía en la sociedad española. (2008, p. 324).

3.1. SISTEMA EDUCATIU

Alba Baiges López (2015) ens ofereix un estat de la qüestió excel·lent sobre el sistema educatiu primorriverista, i és per aquest motiu que serà l'obra de referència en quant estructurar el present apartat. L'autora destaca com si bé en els anys setanta l'estudi d'aquest tema va tornar a ser atractiu, s'han de buscar en els anys 80 els treballs que “van establir els fonaments historiogràfics que han tingut una gran vigència fins a l'actualitat” (p. 125). A principis de la dècada, els treballs de Víctor García Hoz i Cèlia Cañellas i Rosa Toran encaminaren les seves conclusions ambdós en valorar positivament les reformes primorriveristes, especialment en el tema d'infraestructures (p. 125).

Però sense cap mena de dubte, l'obra que tingué més pes fins a principis del nostre segle fou la monografia de Ben-Ami sobre la dictadura (1984). El treball de l'ex-ministre d'assumptes exteriors israelià destaca no només per oferir una valoració oposada a les tesis prèviament esmentades, sinó que també oferí “un conjunt de paràmetres explicatius que van tenir una àmplia continuïtat” (p. 125). I, quines són les principals tesis de Ben-Ami en aquest tema? Doncs bé, Baiges ho resumeix perfectament en el següent fragment:

Per a aquest autor, l'educació era utilitzada pels primorriveristes com un mecanisme per a inculcar en els alumnes valors religiosos i patriòtics al servei de l'Església, marc en el qual inseria el control estatal sobre el professorat i els inspectors de primera ensenyança, que explicava com una necessitat de destruir els postulats que atemptessin contra la religió catòlica. (p. 125)

L'autora també destaca que Ben-Ami fou un dels primers, d'ençà de la dècada de 1930, en estudiar la repressió als cossos professionals d'ensenyament, convertint-se “en un dels màxims estudiosos de la transformació de la joventut universitària durant els anys vint”, sent un ferm defensor del protagonisme que l'alumnat universitari tingué en la caiguda del règim (pp. 125-126).

En tot cas, l'obra de Ben-Ami va ajudar a ampliar les vies d'investigació sobre el sistema educatiu primorriverista; vies que es veurien reflectides en les tesis dels anys 80 de Joan Puigbert²⁵, Carlos Toledano²⁶ i en especial Ramón López²⁷, que no només van

²⁵ Puigbert, J. (1984). *La Normal i el magisteri primari a Girona, 1914-1936: ensenyament públic i ideologies a les comarques gironines*. Universitat de Barcelona, Catalunya

²⁶ Toledano, C. (1986) *La instrucción pública durante la Dictadura de Primo de Rivera*. Universitat Complutense, Madrid.

²⁷ López, R. (1987). *La educación en Valencia durante la Dictadura de Primo de Rivera, 1923-1939*. Universitat de València, València. Val afegir que aquest autor va continuar treballant sobre l'educació

aprofundir en aspectes com la repressió sobre els professionals de l'educació – com és el cas del primer – sinó que també obriran noves vies d'investigació (p. 126-129). L'estudi sobre el moviment estudiantil universitari també tingué el seu espai de la mà de García Queipo de Llano, qui va matissar les tesis de Ben-Ami al “relativitzar el protagonisme del conflicte estudiantil en la caiguda de Primo de Rivera” (p. 129), tot i que com recull Baiges, no va negar que hi tingués una influència indirecta al “facilitar un canvi en la imatge que l'opinió pública tenia del dictador” (p. 129).

Alba Baiges destaca precisament que aquest planteig de bases historiogràfiques va permetre obrir nous temes d'estudis, vinculats tant al currículum escolar i a la formació professional com l'elaboració de monografies sobre universitats i escoles tècniques concretes dins el període dictatorial (p. 130). Si bé el que s'ha presentat fins ara no entra en la cronologia del present TFG, és important saber aquestes aproximacions prèvies per capçar una de les aportacions més destacades a finals del mil·lenni de la ploma d'Eduardo González Calleja amb el seu llibre *El máuser y el sufragio* (1999)²⁸, on hi elaborà unes tesis que es mantindran en altres obres seves, com és la seva obra ja citada *La España de Primo de Rivera: la modernización autoritaria (1923-1930)* (2005). En aquest, si bé ens ofereix unes dades quantitatives interessants sobre l'educació en tots els nivells (pp. 83-87), el que ens interessa rescatar d'aquest autor per al present apartat són dos idees clau. La primera, és que “la obsesión primorriverista de impulsar la *nacionalización de la escuela* como estímulo del sentimiento patriótico llevo a la imposición coactiva de ciertas normas uniformizadoras” (2005, p. 87); un programa que bàsicament, implicava que la instrucció elemental fou patriòtica i religiosa alhora (p. 87). L'objectiu era una educació que concordés amb els principis morals del règim, però les pressions sobre mestres, inspectors, professors i alumnes “llegaron a invadir la esfera de lo privado, al obligarles al cumplimiento público de las prácticas religiosas” (p. 88), que contribuirà com defensa l'autor a una radicalització anticlerical que irromprà punyentment a la caiguda del règim (p. 88).

La segona idea clau, i que és de fet la que destaca Alba Baiges en el seu article (pp. 133-134), és que González Calleja, tot i com cita el mateix autor recull les tesis de

durant la Dictadura i va oferir una interpretació dels postulats ideològics on s'emmarcava la política educativa primorriverista que perdura en la seva obra *Ideología y educación en la Dictadura de Primo de Rivera* (1994). Els postulats, com recull Baiges, són: “la defensa dels valors patriòtics i religiosos, la recuperació de l'antiga tradició hispana i la renovació de l'esperit de ciutadania, vinculat a la defensa de la nació, la família i la professió” (Baiges, 2015, p. 128)

²⁸ González Calleja, Eduardo (1999). *El máuser y el sufragio: orden público, subversión y violencia política en la crisis de la Restauración*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas

Tusell i García Queipo de Llano (González, 2005, pp. 89-94), fa èmfasi en presentar el moviment estudiantil universitari “com una minoria d’agitació que va liderar un corrent d’opinió de caràcter antimonàrquic i democràtic” (Baiges, 2015, p. 134). De fet, en les seves conclusions González Calleja afirma que la joventut fou “el subsegmento social que más pronto se distanció del régimen”, forjant una contracultura juvenil que s’estengué per la classe mitjana urbana i proletària, arribant a afirmar que per un breu període de temps, la Federación Universitaria Escolar (FUE) “pudo vertebrar políticamente este impulso de crítica generacional”, un impuls que la petita burgesia intel·lectual urbana va tenir del mite republicà (González, 2005, pp. 384-387)

Una de les vies més recents obertes és la instrumentació de l’educació en la tasca nacionalitzadora del règim gràcies sobretot a l’obra d’Alejandro Quiroga (Baiges, 2015, p. 135). En els seus treballs, una de les idees que podem adjectivar de revolucionària – i no seria exagerar – va ser trencar amb el paradigma que aixecà Ben-Ami sobre el pes dels interessos de l’Església en l’educació. Quiroga, com exposa en diverses de les seves publicacions ²⁹, fou el primer en

considerar la política educativa com un dels motius del descontentament dels catòlics socials envers el govern de Primo de Rivera i a aprofundir en el rebuig envers aquest del magisteri i la inspecció de primera ensenyança. La republicanització d’aquests últims, per a Quiroga, va provocar que fracassés la difusió dels postulats nacionalcatòlics entre els alumnes, ja que es va trencar la corretja de control ideològic del sistema educatiu, que estava representat per aquests dos cossos professionals. (Baiges, 2015,p. 137).

A més, la política educativa primorriverista, com s’ha esmentat, fou un focus de conflicte entre l’Església catòlica i la Dictadura, especialment entorn l’educació secundària, uns xocs que tindran un alt cost – catastròfic com assegura Quiroga – per al règim primorriverista (Quiroga Fernández de Soto, 2008a, pp. 102-103).

En aquests anys fins a l’actualitat, continua l’autora, més enllà d’obres que sintetitzaren les aportacions historiogràfiques, cal destacar una major sensibilització per

²⁹ Alejandro Quiroga va sintetitzar aquestes idees, tal com recull Baiges, a (2007) *Maestros, espías y lentejas. Educación y nacionalización de masas durante la Dictadura de Primo de Rivera*. Dins Moreno Luzón, J. (ed.) *Construir España: nacionalismo español y procesos de nacionalización*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, pp. 183-206; i en l’article (2008a) *Educación para la ciudadanía autoritaria. La nacionalización de los jóvenes en la Dictadura de Primo de Rivera*, *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*, (27), pp. 87-104.

l'estudi d'un dels camps oblidats fins aleshores: la formació professional. Alba Baiges destaca en especial els treballs des d'una perspectiva econòmica de Jordi Monés (2005) i la tesi de Celia Lozano (2014) (Baiges, 2015, p. 138). Les publicacions del nou mil·lenni van ajudar en suma a l'aparició d'obres que aprofundiren en l'ensenyament primari, secundari, universitari i tècnic durant el règim primorriverista, tot i que, com adverteix Baiges, la majoria són treballs de síntesi (2015, p. 139)³⁰. Obviant aquests casos, l'autora destaca les obres d'Aleix Purcet, Pablo Montes i María Luisa Rico Gómez³¹. Els dos primers autors destaquen per una matisació de la importància del col·lectiu estudiantil en la defenestració del règim ja que es desconeix el grau de contestació del règim d'altres grups socials com són els sectors obrers (Baiges, 2015, p. 139). En aquest sentit, Purcet criticà no només les tesis de Ben-Ami per ser massa teleològiques i mecanicistes, sinó també les de Quiroga, ja que per aquest autor la nacionalització impulsada pel règim tingué més èxit del que s'hauria defensat fins ara (Baiges, 2015, p. 140). Per l'altre costat, qui no s'allunya de les tesis obertes per Quiroga és Rico Gómez, qui destaca per haver

realitzat una de les investigacions més completes sobre les intencions de les reformes primorriveristes en l'ensenyament tècnic i les característiques d'aquestes, amb la qual ha evidenciat la seva dimensió nacionalitzadora, així com l'aplicació posterior d'aquestes reformes i les reaccions que van provocar en l'alumnat obrer (Baiges, 2015, p. 139).

A tall de conclusió d'aquest breu apartat, podem remetre'ns el que ens diu Alba Baiges en el seu article: l'evolució historiogràfica ha demostrat com la població escolar fou una de les principals franges socials que el règim intentà adoctrinar a través el sistema educatiu, amb reformes que hagueren de conviure amb l'auge d'iniciatives d'ensenyament privat, essencialment religioses. Per això, la història política i la sociocultural són molt importants, ja que permeten "analitzar el procés de politització i nacionalització vinculat a la política educativa primorriverista, però també els seus efectes

30 En l'article original podeu trobar els articles que l'autora cita a tall d'exemple i que per exemple, entren en el debat sobre els mecanismes nacionalitzadors. És necessari citar també altres obres com la d' (Agulló Díaz, 2022; Díaz Alcaraz y Moratalla Isasi, 2008; Suárez Malagón, 2022)

31 Purcet Gregori, A. (2011) *La Reacció dels estudiants: feixisme, joves i món universitari durant la Segona República Espanyola (1931-1936)*. Universitat Autònoma de Barcelona.

Montes, P. (2012). La dictadura de Primo de Rivera y la historiografía: Una confrontación metodológica. *Historia social*, (74), pp. 167-184.

Rico Gómez, M.L. (2012). La enseñanza profesional y las clases medias técnicas en España (1924-1931), *Hispania. Revista Española de Historia*, LXXII (240), p. 119-146.

sobre l'alumnat, els docents i els inspectors de primera ensenyança, efectes relacionats amb una transformació cultural i mental d'aquests col·lectius" (Baiges, 2015, p. 142). En aquesta línia, podem introduir una de les grans reformes en clau modernitzada que la Dictadura impulsà: el Plan Callejo (1926). Més enllà del seu objectiu, la reforma del batxillerat, les investigacions recents s'han centrat a analitzar tant el seu contingut com les influències posteriors que tindrà durant el Franquisme, en especial arran dels debats entorn d'ella³².

Una de les vies que per a l'autora precisa de potenciació és l'estudi del sistema educatiu com a instrument nacionalitzador, que s'hauria d'ajudar a través d'estudis regionals per poder aprofundir en la repressió i en "identificar aquests mecanismes de nacionalització i conèixer-ne l'aplicació exacta, problemàtica que no han pogut resoldre les publicacions existents fins a l'actualitat a causa del seu caràcter general" (Baiges, 2015, p. 141).

3.2. ESGLÉSIA

Com ja s'ha pogut intuir en el primer capítol, la religió fou un element clau en l'elaboració del discurs primorriverista: religió i pàtria eren, per a Primo, un binomi indiscutible. El casament entre Església i el nou Estat de Primo és un fet que la historiografia ha destacat tal com escriu Julio López en el seu estat de la qüestió (2015b), però les valoracions que ha fet aquesta historiografia no han estat sempre les mateixes. Si bé hi ha una historiografia que titlla el suport de l'Església al règim d'*incondicional*, autors com Alejandro Quiroga (2013b), Eduardo González Calleja (2005, pp. 94-100), Carmelo Adagio (2004) i Jaume Aurell i Pablo Pérez (2006)³³ formen part d'aquest qüestionament a l'hora de classificar la Dictadura de "clerical" (Quiroga Fernández de Soto, 2013b, pp. 162-163).

³² Per exemple, l'article de Paloma Aguado i Jesus Salas *La visión regeneracionista de la historia de América en la Dictadura de Primo de Rivera* (2016), on parla sobre un dels aspectes de la reforma del Plan Callejo: l'aparició de l'assignatura *Història de Amèrica*.

Un altre exemple seria l'article de Aurelio González *El bachillerato en la Dictadura de Primo de Rivera: el debate Callejo-Sainz Rodríguez* (2020), on s'exposa que si l'experiència dictatorial va tenir un impacte polític en el desenvolupament d'una nova dreta autoritària, també el tingué en el desenvolupament dels dos models tradicionals de batxillerat de la dreta espanyola fins la Llei General d'Educació del 1970.

³³ Adagio, C. (2004). *Chiesa e Nazione in Spagna. La dittatura di Primo di Rivera (1923-1930)*. Unicopli; Aurell i Cardona, J. i Pérez López, P. (eds.) (2006). *Católicos entre dos guerras : la historia religiosa de España en los años 20 y 30*. Biblioteca Nueva.

Si hi ha un element a destacar és, sense cap mena de dubte, la poderosa associació Dictadura - Església que es construí al llarg del període gràcies a un Primo que s'oposà "repetidamente al laicismo y a la libertad de cultos, y potenció la *tutela moral* de la Iglesia católica sobre el conjunto de la sociedad" (González, 2005, p. 98). Aquest influx del catolicisme en la societat va ser tan important que en paraules de González Calleja s'arribà a crear un ambient de puritanisme hipòcrita, fet que ha evocat a autors com Ben-Ami a parlar del règim com a antecedent vàlid del nacionalcatolicisme franquista.

En el seu capítol, Alejandro Quiroga (2013b) ens ofereix uns matisos interessants per acabar d'entendre les relacions entre l'Església i la Dictadura. Per a Quiroga, la Dictadura de Primo de Rivera no fou un règim clerical: el seu interès pel catolicisme no radicava en la doctrina de fe, sinó que interpretava la religió com a estructura d'ordre associada a la nació (Alejandro, 2013b, p. 190). Aquesta instrumentalització de la religió no és pas un fenomen purament espanyol: en la introducció del llibre *Católicos y patriotas: Religión y nación en la Europa de entreguerras*³⁴ hi trobem dues idees claus. La primera, és que la relació entre el catolicisme i els processos de nacionalització forjats en el període d'entreguerres van evocar a unes dinàmiques íntimament lligades a la secularització. La segona, és que l'Església tingué un alt grau de flexibilitat i d'influència en els diversos règims polítics que s'implantaren arreu d'Europa (Botti et al., 2013, p. 20).

Així, en la seva anàlisi, Quiroga ens indica que aquesta instrumentalització política del catolicisme ha estat conceptualitzada per Michel Winock sota el nom de "catolicidad" en el cas d'estudi de les dretes franceses d'entreguerres³⁵. A més, Quiroga es recolza en Renato Moro (2005) *Religion and Politics in the time of secularization. The sacrilization of politics and politization of religion*³⁶ (2005) per inserir el cas espanyol dins un marc europeu més ampli, convertint el catolicisme espanyol una eina d'adoctrinament i mobilització social (Quiroga, 2013b, p. 190). En aquesta comparativa transfronterera, Alejandro Quiroga hi inclou el cas del feixisme italià, tot conclouent que ambdues experiències no podrien ser més divergents: mentre que el Partit Feixista aconseguí integrar en el seu organisme a grups conservadors tot inclouent la retòrica i les

³⁴ Botti, A., Montero, F., Quiroga, A. (eds.) (2013). *Católicos y patriotas: Religión y nación en la Europa de entreguerras*. Sílex.

³⁵ Winock, M. (1994). El nacionalismo francés. En Beramendi, J., Máiz, R. I Núñez, X. (eds.) *Nationalism in Europe. Past and Present*, Universidad de Santiago de Compostela.

³⁶ Moro, Renato. (2005). Religion and Politics in the time of secularization. The sacrilization of politics and politization of religion. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 6(1), pp. 71-86.

idees dels catòlics en el seu discurs, la radicalització de la Unión Patriótica no provocà una altra cosa que el distanciament dels grups catòlics del règim (Quiroga, 2013b, pp. 189-190).

En conclusió, la historiografia delimitada pel present Treball Final de Grau comparteix la tesi del fracàs d'aquest matrimoni. Tant Quiroga com González destaquen l'enfrontament amb el clergat català, les polítiques centralistes de l'Estatut Provincial, la reforma educativa – amb la problemàtica del text únic com a cas paradigmàtic, que tot i que com recull González hi ha postures contràries, actualment domina la valoració negativa d'aquesta proposta – i la creació d'un sistema corporatiu, va evocar a un divorci entre el règim i grups catòlics. És en definitiva, el que Quiroga ha denominat *la trampa catòlica*, ja que “Primo fue víctima de la trampa que suponía querer fortalecer al Estado y necesitar el apoyo de la Iglesia para llevarlo a cabo” (Quiroga, 2013b, p. 191).

3.3. EXÈRCIT

El paper de l'exèrcit en la Dictadura de Primo de Rivera és potser un dels temes més obvis a tractar, no només per la naturalesa militar del cop, sinó com recull Eduardo González Calleja (2005) citant a Teresa González Calbet (1978), el cop de Primo s'havia d'entendre com a resultat d'una sèrie de problemes no resolts, on la creixent interferència de l'Exèrcit en la vida pública és un element a tenir en compte (2005, p. 18). De fet, el concepte que és clau per poder esbossar els moments previs al cop de Primo és el del pretorianisme de l'Exèrcit espanyol, una tesi que com escriu González va consolidar-se entre els anys 80 i 90 de la ploma d'especialistes en les relacions cívico-militars de l'Espanya contemporània com Julio Busquets, Gabriel Cardona o Carolyn Boyd (2005, p. 18)³⁷. Una intromissió corporativa en l'esfera de la política en especial a partir del Desastre de 1898, continua l'autor, que tingué cert èxit en Espanya com demostra el breu però existent triomf de les Junes de Defensa, o el paper de l'Exèrcit durant la crisi de 1917. És dins aquest context des d'on hem d'entendre les tres principals conjures militars prèvies al cop: el sector *juntero*, que dominava les guarnicions de Madrid i Barcelona; el famós

³⁷ En una cronologia més propera, és necessari citar també el capítol de Balfour, S. (2014). La conformació d'un ejército intervencionista (1898-1923) dins Romero Salvado, F. i Smith (eds.) *La agonía del liberalismo español: de la revolución a la Dictadura (1913-1923)*. Comares Historia. En el capítol 1, que ja s'ha citat a la introducció, es defensa justament la tesi que el no aconseguir mai la subordinació de l'exèrcit al govern civil per part dels liberals, és un factor clau per explicar la planificació del cop d'Estat per part de Primo (p. 30).

Cuadrilátero de tendència *africanista-palaciego*; i la *bonapartista* del general Francisco Aguilera Egea³⁸. Els divergents interessos i desavingudes personals entre les famílies militars no feien sinó paralitzar l'actuació de l'Exèrcit, i heus aquí on a finals del mes maig del 1923 entra en escena el general Miguel Primo de Rivera, que emergirà com a mediador entre les diferents conspiracions. Davant el fracàs de l'intent d'Aguilera per liderar un moviment cívico-militar de caràcter liberal i parlamentari per frenar les conspiracions de Primo i el *Cuadrilátero*, va provocar que

Las diferentes tendencias conspirativas reconocieron la necesidad de combinar sus esfuerzos, y vieron en Primo de Rivera al único caudillo posible, no tanto por su prestigio y decisión, sino porque sus calculadas ambigüedades sobre política de ascensos, el futuro de la campaña marroquí y la campaña responsabilista, lograba mitigar las rencillas entre *junteros*, *africanistas* y *palaciegos*, y erigirse en cabeza visible de una alternativa militar global al sistema parlamentario. (González 2005, pp. 42-43).

Així, segueix González, el futur marquès d'Estella va arbitrar entre les diferents famílies polítiques tot trobant un equilibri per realitzar el cop d'Estat. Un equilibri però, que no aconseguirà mantenir al llarg del règim i, en part, permet explicar com algunes d'elles reaccionarien violentament contra el règim primorriverista (2005, p. 47).

En tot cas, aquesta lògica pretoriana no és exclusiva d'Espanya i el seu auge coincidí amb el desenvolupament d'ideologies antiparlamentàries que afloraren arreu del jardí europeu ja abans de la Primera Guerra Mundial. L'esquema amb què treballa Eduardo González Calleja és justament que la Dictadura de Primo de Rivera s'ha d'incloure dins els pronunciaments militars o semimilitars autoritaris que es donaren en el Vell Continent en la dècada de 1917-1926 i que es diferenciaren dels règims feixistes per les seves característiques, tot i que el primorriverisme tingué algunes versemblances (2005, pp. 19-22). En suma, per a González, el règim de Primo es caracteritzà com a règim liquidacionista des de finals del 1925, que concilià models arcaics i moderns seguint la tesi de Ben-Ami. La Dictadura s'hauria de veure com un model autoritari de modernització que va implicar i transformar múltiples esferes, no només la política, i que si bé aquest primer assaig modernitzador autoritari fracassà, cal tenir present que tingué

³⁸ Per més informació sobre el general Aguilera, remetem al llibre de Alía Miranda, F. (2006) *Duelo de Sables: el general Aguilera, de ministro a conspirador contra Primo de Rivera*. Editorial Biblioteca Nueva

“duraderas consecuencias en la evolución política, social, económica y cultural de la España del siglo XX” (González, 2005, pp. 404-405).

Alejandro Quiroga ens ofereix una anàlisi una mica més en profunditat en clau nacionalitzadora que tingué l'exèrcit durant la Dictadura de Primo, tant de portes endins – dins les casernes militars – com en el seu paper d'adoctrinament a la població civil. En el primer escenari, Quiroga destaca en el seu capítol *Escuela de patriotas. La nacionalización en el ejército* (2008b, pp. 139-167) com el règim, a través de diverses reformes, va impulsar un nou tipus d'educació en les casernes. Aquesta, cercava l'adoctrinament polític dels soldats, on a partir d'una sèrie de programes anuals s'incorporaren els principis oficials del règim en l'educació moral dels reclutes (2008b, p. 156). Si bé aquesta idea de veure l'Exèrcit com la potencial *escuela* de patriotes ja era present en el nou nacionalisme militar que sorgeix després del Desastre del 98, l'ànima no fou l'únic objectiu a modelar: l'home nou que el règim precisava havia de gaudir d'un estat físic excel·lent. I si bé la voluntat era ja present en certs cercles militars anteriors al cop de Primo, va ser durant la Dictadura que hi hagué un autèntic impuls modernitzador en l'ensenyament de l'educació física, en especial a partir del maig del 1925, quan el govern anuncià la seva intenció d'implementar el model militar d'educació gimnàstica a tota la societat (2008b, p. 161).

En aquesta batalla pels cors, les ments i la millora física dels militars, Quiroga destaca com la Dictadura intervé en l'univers simbòlic dins les casernes fomentant i regulant els rituals patriòtics, la simbologia nacionalista i les cerimònies militars, com pot ser la Jura de la Bandera (Quiroga, 2008, pp. 163-166). En suma, i és el que destaca Quiroga, lluny de crear un *hombre nuevo*, el resultat d'aquest adoctrinament dins l'exèrcit “acabó generando un ejército de soldados apáticos cuyo único objetivo era lograr sobrevivir en los cuarteles durante ocho meses hasta que les llegara el permiso para volver a sus casas”; a més, la falta de finançament va ser un dels grans esculls amb els quals va topar el gran projecte fallit reformista de Primo (2008b, pp. 166-167).

El segon escenari, i és el que fou innovador en l'experiència dictatorial, és la instrumentalització de l'exèrcit com *educador* de masses, una idea que Primo de Rivera ja defensa en la dècada de 1910 (Quiroga Fernández de Soto, 2004, p. 4). Aquí és on entra en escena la figura del *delegat governatiu*: creat només cinc setmanes després del cop per ajudar als governadors civils – que estan en mans d'oficials militars – s'escollien entre caps i capitans de l'exèrcit i tingué una estructura vertical – en sintonia amb la mateixa organització de la Dictadura – on Martínez Anido restava en la cúspide. Els delegats

tingueren una missió clara: destruir les xarxes caciquils locals, alhora que impulsaren, en paraules del Real Decret del 20 d'octubre del 1923, una “nueva ciudadanía” (Quiroga, 2008b, p. 170). Per aconseguir aquest fi, i com destaca Eduardo González (2005), els delegats organitzaren celebracions patriòtiques com la Fiesta del Árbol, la Jura de la Bandera o l'homenatge a les tropes espanyoles a l'Àfrica, on el ritual que seguiren era en paraules de l'autor, *previsible*³⁹.

Un dels projectes que s'ha destacat vinculat a l'exèrcit i a la nacionalització és la creació del Servicio Nacional de Educación Física, Ciudadana y Premilitar (SNEFCP), una institució plantejada específicament per *educar* a la població i formar així el *ciudadano soldado* que s'ha tractat en el capítol 1. Remetem a l'obra de Eduardo González Calleja (2005) per a un anàlisi breu però complet de l'estructura i evolució d'aquesta institució fallida (pp. 206-210), però per a una lectura en clau nacionalitzadora s'ha de destacar el capítol d'Alejandro Quiroga *Los apóstoles de la patria. El adoctrinamiento militar de Civiles* (2008b, pp. 169-198), on a més, inclou una comparativa amb el model feixista italià (p. 197), puix l'emmirallament en països veïns és un element a destacar (Quiroga, 2022, p. 209).

Així, aquest afany nacionalitzador que recau en les espatlles dels delegats tindrà cert èxit a l'hora d'organitzar i mobilitzar les masses en cerimònies patriòtiques, però com conclou Alejandro Quiroga, la tasca repressiva dels delegats no va passar inadvertida entre els civils (Quiroga, 2008b, pp. 171-175). Si afegim les acusacions de corrupció i l'alt cost que suposaven pel municipi, resulten a la pèrdua de prestigi d'aquests entre la població (Quiroga, 2004, p. 13). En suma, l'ús de militars com agents nacionalitzadors de la població va ser un fracàs i el detriment de la popularitat dels delegats

tuvo consecuencias importantes a la hora de desacreditar la idea oficial de España, ya que los delegados continuamente presentaron la nación, el régimen y el Ejército como un todo, con lo que la pérdida de apoyo popular de la Dictadura se convirtió en un creciente rechazo de la idea primorriverista de España. (Quiroga, 2004, p. 13)

³⁹ “El ritual seguido en estas ceremonias era bastante previsible: los actos comenzaban con un desfile de la guarnición militar o del Somatén local, seguido de una misa de campaña, la bendición de la bandera nacional y el pronunciamiento de discursos patrióticos por las autoridades militares y religiosas, que destacaban el sacrificio del Ejército y la labor regeneradora del Directorio. La jornada oficial finalizaba con el descubrimiento de una placa conmemorativa del dictador, el Ejército o el rey.” (González, 2005, p. 204).

Per acabar, Quiroga ens és útil perquè ens ofereix un petit tast del debat historiogràfic sobre la diferència del paper de l'exèrcit entre els dues experiències dictatorials espanyoles del segle XX: la de Miguel Primo de Rivera i la de Francisco Franco. Tradicionalment, la historiografia havia diferenciat la primera de la segona en quant l'Exèrcit es concebia ell mateix com a *intèrpret* de la voluntat nacional, en contra del rol de *creador* durant el franquisme. A partir del que exposa Quiroga en el seu capítol, considera que aquesta etiqueta d'*intèrpret* ja no seria del tot vàlida, ja que “si tomamos en consideración los planes primorriveristas de adoctrinamiento de masas, todo parece indicar que el régimen estaba dispuesto a moldear, si no la *voluntad nacional*, al menos la identidad nacional” (2008b, p. 197). Així, segueix l'autor, “cuando Francisco Franco declaró en 1942 que los valores militares moldearían la Sociedad civil en España, el dictador estaba recuperando una *tradición* iniciada durante el primorriverismo” (2008b, p. 198).

3.4. ENQUADRAMENT SOCIAL: SOMATÉN I UNIÓN PATRIÓTICA

L'organització del Sometent no és desconeguda en el context territorial on s'està redactant el present Treball Final de Grau. Si bé la imatge més estesa en l'imaginari popular al parlar d'aquest és la milícia rural catalana d'orígens medievals, com ens indica Alejandro Quiroga (2008b), a principis del segle XX el seu camp d'acció s'expandí a zones urbanes al formar part de la resposta de la burgesia catalana davant les mobilitzacions *in crescendo* de la classe obrera. Així, el 1919 naixerà el Sometent de Barcelona, una guàrdia cívica sota supervisió militar destinada a protegir la propietat privada, puix que fou filla dels esforços combinats de la Lliga, Unión Monárquica Nacional, els *jaimistes* i amb el suport de l'elit financera barcelonina (Quiroga, 2008b, p. 265). Però no fou l'únic lloc: com recull Rafael Catalán (2021), un altre cas incipient de l'organització fou a Saragossa, de la mà del tinent coronel Rafael Valenzuela i el comte de Sobradiel al març del mateix any (p. 135).

El treball del Somatent en aquesta variant urbana no fou aliena al ulls de Primo de Rivera, qui ja al 1919 demanà que es repliqués per tot el país, seguint però un model centralitzat, tal com recull Quiroga (2008b, p. 266). Però no serà fins la presa de poder al 1923 quan el desig de Primo es materialitzi. Tant Quiroga com González destaquen com ja en el propi manifest del mes de setembre, el Somatent ocuparia un lloc important en la vida sociopolítica espanyola. Això es ratificà amb el Real Decret del 17 de setembre que feia efectiva l'expansió de la milícia catalana arreu dels territoris nacionals. Val a dir que

no fou un simple “copia i enganxa” de la milícia rural medieval: el Somatén Nacional estaria sota control directe del Exèrcit. Ambdós autors també destaquen la doble funció que se li atribueix al Somatén Nacional: tant com a eina de defensa del nou Govern, com a recurs pedagògic per a educar al ciutadà en l'estima i defensa del nou poder constituït. No hi ha millor definició que la que usà el propi dictador en reiterades ocasions al parlar de la formació somatenista com a “escuela de ciudadanía” (Quiroga, 2008b, p. 267).

L'organització era essencialment vertical i militar: al capdavant hi haurien els capitans generals de les regions militars, que estarien recolzats per un general de brigada. Llavors, els presidents, vocals i auxiliars de la regió. En la base de la piràmide, hi figuren els caporals i subcaporals dels partits judicials, aquells dels districtes municipals, poble, barri o zona elegits per les comissions organitzadores (Catalán, 2021, p. 136).

L'estudi de la Unión Patriótica ha tingut un recorregut interessant, sobretot com indica Julio López (2014a) a partir de la fi del franquisme. Per a un anàlisi extensiu de la historiografia sobre la Unión Patriótica remetem el treball del l'autor esmentat, que ofereix, com en el seu estat de la qüestió sobre la Dictadura, una cronologia més amplia, tot abraçant obres coetànies del període i treballs més recents (pp. 50-62).

En el context d'un Treball Final de Grau, l'obra d'Eduardo González Calleja (2005) ens és útil com a punt de partida. Així Primo, en paral·lel a la constitució del Somatén Nacional, aspirà a la creació d'un partit més estable, que proveïes a la Dictadura no només d'un suport propagandístic, sinó també d'un *viver* d'aspirants pels càrrecs públics vacants (González Calleja, 2005, p. 177). Aquestes son les funcions principals del partit en la seva concepció, però com indica Pau Font (2020) recorrent a José Luis Gómez Navarro, a partir de 1925 hi hagué “un impuls en la concreció ideològica per definir el corpus teòric de la Dictadura” (2020, p. 36)⁴⁰.

El consens sobre els orígens del partit gaudeix de bona salut entre els investigadors. En un primer moment, tenint present el que ens diu González Calleja en l'anterior paràgraf, al general colpista se li presentà l'opció de *La Traza*. Aquest grupuscle d'inspiració pro-feixista⁴¹ nasqué a la ciutat Comtal “en la postguerra en el confuso ambiente de las formaciones españolistas tuteladas por la guarnición de Barcelona para

⁴⁰ Com aclareix Font (2020) aquesta centralitat ja fou apuntada per Gómez Navarro, J.L (1985). La Unión Patriótica. Análisis de un partido del poder. *Estudios de Hisotria Social*, (32-33), p. 93-161.

⁴¹ Com escriu Quiroga “Los tracistas, que acostumbraban a dividirse en escuadras, vestir camisas azules y usar el saludo romano, habían demostrado su lealtad al régimen desde el principio y participaron en las «ceremonias patrióticas» organizadas por la Dictadura” (2009, p. 241)

dar la contra a los elementos más radicales del nacionalismo radical” (2005, p. 177). Com relata González, les promeses inicials de Primo foren d’un gran atractiu per aquest grup, i no tardaren en oferir-se al servei del Dictador no només com a embrió de recolzament civil a la Dictadura, sinó que poc després l’organització anunciarà públicament el seu objectiu declarat de superar el Directori Militar i establir un règim de partit únic “para lo cual cambió su denominación por la más oficialista de Partido Somatenista Español, y posteriormente por Federación Cívico-Somatenista” (González Calleja, 2005, p. 177). Tant Eduardo González com Alejandro Quiroga esmenten un punt d’inflexió clau: el viatge de Primo i Alfons XIII a Itàlia (González Calleja, 2005, p. 177; Quiroga Fernández de Soto, 2008, p. 291). La FCS però tindrà més inconvenients que punts a favor: no només patia de rebuig dins la jerarquia militar i el conservadorisme català, sinó també per la dificultat d’exportar el projecte fora de Barcelona. A més, hi hagué un altre factor clau: l’acció dels catòlics socials⁴².

El moviment polític entorn diferents grups afins al catolicisme social no era gens menyspreable com apunta González (2005): grups com el Partido Social Popular (PSP), la Confederación Nacional Católico-Agraria (CONCA) o la Asociación Católica Nacional de Propagandistas (ACNP) no només criticaren la democràcia en els anys previs, sinó que també iniciaren una efectiva campanya mobilitzadora que desembocà en la creació de la Unión Patriótica Castellana (UPC). Una campanya que fou acompanyada com bé exposa Quiroga per un qüestionament de la FSC com a base del nou partit oficial des d’un dels periòdics catòlics socials més influents: *El Debate*, dirigit per Ángel Herrera, destacat líder dels catòlics socials i fundador de la ACNP (2009, p. 242). El 13 de novembre de 1923, el Círculo Católico Agrario de Valladolid va emetre el manifest fundacional: la UPC buscava

romper con la vieja dinámica caciquil creando un partido católico de movilización al estilo del Partido Popolare Italiano (...) Su designio político era presidir i estimular una movilización patriótica selecta, encauzada por minorías dirigentes; una actitud muy alejada de la moderna e imprevisible movilización masiva del fascismo. (González Calleja, 2005, p. 178)

Com bé segueix González Calleja, l’expansió de la UPC per diverses províncies espanyoles sumada a una nodrida xarxa sindical catòlica i la voluntat de servir al Govern,

⁴² Per més informació sobre el catolicisme social i l’acció política del catolicisme, remetem als articles de Feliciano Montero García (1997, 2001, 2003, 2006, 2014a, 2014b)

decantà la balança en detriment dels feixistes barcelonins. A més, com destaca López (2014), la cultura política dels *propagandistes* de Herrera estaven en la línia amb els principis que Primo volia per al país “basados en la exaltación de la unidad española a la par que la defensa de tradiciones españolas tales como la religión católica y la institución monárquica.” (2014, p. 227).

A l'abril del 1924, Primo decideix unificar els diversos grups del moviment polític catòlic-social sota el paraigües del nou partit oficial: la Unión Patriótica. Si bé Alejandro Quiroga sembla no donar-li importància pel seu enfocament, cal esmentar que Eduardo González inclou aquesta unificació de Primo en el marc de “los ensayos de transformación del Directorio en un régimen civil” (2005, p. 179). Com adverteix Quiroga però, que el marquès d'Estella es decantés pels catòlics socials no significà penjar la camisa militarista i autoritària: Primo va ordenar als governadors civils (càrrecs ocupats per militars d'escalafons alts) i als delegats (llavors oficials de l'Exèrcit) que recolzessin la formació del nou partit, tal com va fer amb el Somatén Nacional (Quiroga Fernández de Soto, 2008b, p. 293). En aquest sentit, cal tenir present que Primo prioritzà un enfocament vertical, *de arriba a bajo* a l'hora de construir el partit, fet que “condujo a que se mezclara el partido con la estructura estatal” i que juntament amb la influència del nacionalisme militar, expliquen per exemple el detriment en el discurs upetitsa del regionalisme (en especial el regionalisme castellà de la UPC) (Quiroga Fernández de Soto, 2008, pp. 293-295).

En un primer moment la UP no tindria ideologia, seria compatible amb la Constitució de 1876 i amb un caràcter regeneracionista. Com sintetitza González “la UP era sobre todo un gran bloque político-ideológico defensor del order y de la patria, una especie de macropartido” que seguiria la lògica del conservadorisme reaccionari de dic contra la *ola roja*, que seria de fet “la única fuerza que aceptó recoger la herencia política de la Dictadura (González Calleja, 2005, p. 183). És més, com recull Julió López (2014, p. 232), ni tant sols José María Pemán volia utilitzar el terme *partido* per aconseguir aglutinar àmpliament la població. López també escriu sobre els orígens del nom del partit: recorrent a l'obra cèlebre de José Álvarez Junco *Mater Dolorosa* (2001), ens diu que Primo pretenia simbolitzar la unitat de la Pàtria. La política, materialitzada en el caciquisme i culpable del Desastre del 98, era un enemic a batre: “Primo explotó la idea de que la Patria unía tanto como la política dividía, y el nombre de Unión Patriótica venía precisamente de la voluntad de unir” (López, 2014, p. 223).

Com recull Pau Font (2020), no és fins la victòria d'Alhucemas i ja en el Directori Civil quan la UP té un veritable desplegament i visqué la seva etapa daurada. Fins aleshores, com bé sintetitza Font recurrent a Gómez Navarro, tres foren els eixos de la UP: “traspassar les funcions polítiques que feia l'exèrcit a mans de civils, organitzar i posar en pràctica la política regeneracionista i fer d'instrument de contacte entre el Govern i la població” (Font Masdeu, 2020, p. 38). Però la consolidació del règim precisava d'un corpus doctrinal, i Primo delegà la tasca a la UP. Una feina que recaurà en les plomes dels cosins José María Pemán i José Pemartín principalment, però on no estigueren sols: Ramiro de Maeztu, Manuel Delgado Barreto, Vicente Gay o Manuel Bueno son altres noms a destacar (González, 2005, p. 182; Font, 2020, p. 39).

Tant González com Quiroga destaquen com la UP mai arribarà a construir un cos doctrinal coherent, però això no vol dir que la *intelligentsia* primorriverista no dediqués paper i tinta a reflexionar sobre la naturalesa del partit i del règim (González, 2005, p. 182). Recordant el que escriu Alejandro Quirga en el seu article *La idea de España en los ideólogos de la Dictadura de Primo de Rivera. El discurso católico-fascista de José Pemartín* (2000), ens mostra com el discurs de Pemartín beurrà d'elements tradicionals i moderns, una dualitat que no entra en conflicte ja que, en essència, els postulats moderns no foren més que una mera amalgama (2000, p. 222). Perquè en suma, com sintetitza Pau Font en el seu treball, el partit

havia de ser un agent per adoctrinar les masses i aconseguir una mobilització controlada a través, sobretot, de la transmissió d'uns valors patriòtics imposats «des de dalt» que donessin al règim la legitimitat del suport popular. La seva gran doctrina era el suport incondicional al directori” (2020, pp. 41-42)⁴³

La naturalesa *proteica* de la UP ha suscitat debats interessats tal com apunta González (2005, p. 191) en per exemple, sobre el seu paper dinamitzador en la política espanyola. Al contrari del que defensa Gómez-Navarro i Ben-Ami, els treballs de Seco Serrano i Tusell posen en dubte tant la renovació del personal polític que defensa el primer, com l'etiqueta de “revolucionària” de l'historiador israelita. Així, González sembla estar còmode amb la següent visió:

⁴³ Pau Font cita a Ruiz Carnicer, M. A. (2015). La modernidad retorcida: raíces y origen de la cultura política fascista. Dins Forcadell, C., Suárez Cortina, M. (coords.), *Historia de las culturas políticas en España y América Latina (Volum III): La restauración y la República (1874-1936)* (pp. 345-376, p. 362). Marcial Pons i Prensas de la Universidad de Zaragoza.

La proyección política del *upetismo* quedó lastrada por el gubernamentalismo, la centralización y la dirección personalista, mientras que sus deudas con el poder local fueron el caldo de cultivo donde volvió a germinar el caciquismo tradicional. Su supuesto interclasismo quedó muy matizado por las suspicacias que la aventura primorriverista despertaba en buena parte de la clase media urbana y los medios obreros (2005, p. 193).

A l'altura de 1928, era evident que la Unión Patriótica no tingué l'impacte esperat dins la Dictadura, i el règim optà per una potenciació de la vessant propagandística. En aquesta línia, com recull Quiroga, Primo creà la Junta de Propaganda Patriótica y Ciudadana (JPPC), una branca especial del Gabinet de Prensa i Censura, que s'encarregà entre altres coses de publicar obres i pamflets, organització d'actes patriòtics i coordinació i col·laboració amb la recent fundada agència Plus Ultra al 1926 o iniciatives privades com la dels Propagandistas de España (Quiroga, 2008b, pp. 310-314). Aquesta ofensiva propagandística cal afegir no només arribà tard, sinó que fou ineficaç, com exposa Lluís Costa (2013, p. 393)⁴⁴.

Si fem un petit pas enrere, és interessant dedicar unes pàgines sobre una de les principals tasques de la UP i del Somatén: la mobilització de masses. Però no una massa qualsevol, sinó que recordem que aspiraven a una massa neutra. Aquest cant de sirena a les masses no es cimentà únicament en crear un discurs ambigu, sinó també en les estratègies de mobilització en clau nacionalitzadora. De fet, com escriu González (2008), una de les primeres coses on el règim prengué consciència fou en la manipulació o canalització de les reivindicacions de la massa per a la supervivència del nou *status quo* (2008, p. 200).

En el cas de la UP, Pau Font (2020) destaca especialment com el partit esdevé el pilar propagandístic del règim ja que, seguint l'obra d'Alejandro Quiroga, "la Unión Patriótica creó la red de propaganda más sofisticada que había tenido partido político alguno en España" (2008, p. 299). Com sintetitza Font (2020), la UP va treballar no només en la propaganda escrita (amb el diari oficiós del règim *La Nación* i el del propi partit de tirada quinzenal, *Unión Patriótica*), sinó que com exposa Alejandro Quiroga, la UP s'ha d'entendre com a un concepte modern, jeràrquic i controlador, tal com demostra la seu barcelonina (2008b, p. 300). De fet, els comitès provincials i locals crearen comissions

⁴⁴ Creiem necessari esmentar que Lluís Costa, professor d'aquesta universitat, publicà la seva tesi doctoral sota el títol (1994) *La Dictadura de Primo de Rivera a Girona: prensa i societat*. Universitat de Girona, Catalunya.

de propaganda, obriren centres culturals, impulsaren accions assistencials i caritatives i, com a colofó, el partit creà seccions de joventut, femenines i obreres (Quiroga Fernández de Soto, 2009, p. 245)⁴⁵. Tot dirigit a contrarrestar la influència obrera.

La celebració de cerimònies és un dels punts que pot ésser interessant tractar en aquets treball. Diverses foren les cerimònies que el primorriverisme va no només crear, sinó també resignificar. Des dels cèlebres *actos de confirmación patrótica* on destaca la UP, a la *Fiesta de la Raza*, *Fiesta del Árbol*, passant per les mobilitzacions contra els *malos españoles*, entre altres. En les cerimònies que s'acaben de mencionar, hi ha un fet clau i és el de commemorar. Creiem necessari doncs fer un breu però interessant apunt sobre què significa el fet de commemorar, i per aquesta tasca, no trobem millor autor que Javier Moreno Luzón, en especial el seu breu però interessant article *Mitos de la España inmortal* (2007). En aquest, Moreno exposa com els mites, els símbols i els rituals són referències culturals claus per a qualsevol identitat, en aquest cas nacional, que davant la seva naturalesa canviant, permet assumir un passat i projectar un futur, una continuïtat, una cohesió (p. 26). Els mites, citant a John R. Gillis, juguen sobretot amb els mort, però si destaquen en alguna cosa en el context del present treball és en el seu paper nacionaitzador:

Junto con otros mecanismos, la conmemoración contribuye a nacionalizar a los ciudadanos, a homogeneizar la cultura de los pobladores del país, algo especialmente significativo en la era de las masas que arrancó en Europa durante las últimas décadas del siglo XIX y se extendió por todo el XX. (Moreno Luzón, 2007, p. 26).

I és que en el context de la Dictadura de Primo de Rivera, Moreno té clar que aquesta significà la consagració d'una deriva militar, catòlica i monàrquica de l'espanyolisme i del hispanoamericanisme (p. 32). De fet, com escriu l'autor i en concordança amb el que s'ha exposat:

Desde los años de la Primera Guerra Mundial pudo observarse un desplazamiento ideológico en las conmemoraciones nacionales, donde cedió terreno el españolismo liberal y regeneracionista en favor del nacionalismo conservador que identificaba a España con la fe católica y que fue ganando respaldo en los círculos oficiales como reacción ante lo que percibían como amenazas separatistas y

⁴⁵ Sobre l'actuació de la UP en la joventut, remetem a l'article d'Alejandro Quiroga (2005) Perros de paja: las juventudes de la Unión Patriótica. *Ayer*, (59), pp. 69-96.

revolucionarias a la unidad de la patria y al orden social. (Moreno Luzón, 2007, p. 32)

Aquests fragments de Moreno Luzón són excel·lents per entendre millor el que ens diu Alejandro Quiroga sobre la importància de la nacionalització de masses a través de la participació del poble en cerimònies patriòtiques (2008b, p. 278). Aquestes, defensa l'autor, no només buscaven arrabassar a l'oposició el control dels carrers, sinó que formava part d'un major projecte de monopolitzar l'univers simbòlic. Una conquesta per la qual la Dictadura s'ajudà dels diversos agents nacionalitzadors que apareixen en el present treball, ahora que utilitzarà tres tàctiques diferents segons Quiroga: “la asimilación de los símbolos del enemigo; la creación de nuevos símbolos y ritos; y la prohibición de la iconografía y los rituales de la oposición” (2008b, p. 278). L'autor posa l'exemple, en el cas català, el fet presentar la Moreneta com a patrona del Somatén Nacional, l'incidir en els mites de la Guerra d'Independència, en la llegenda de Sant Jordi, en les cerimònies republicanes o, ja parlant de celebracions noves, la instauració del *Día del libro español* i la *Fiesta del Soldado* (pp. 278-281).

Però no tots els autors estan d'acord amb la visió de Quiroga, en especial sobre aquestes *resginficiaciones*. I l'exemple que millor il·lustra les desavinences és *La Fiesta del Árbol*. Mentre que per a Quiroga aquesta i les celebracions somatenistes “son buenos ejemplos de ritos que cambiaron de significado bajo la Dictadura, pasando de ser celebraciones de las diversas patrias chicas a convertirse en fiestas nacionales” (2008b, p. 281), autors com Antonio Alcusón (2013), no ho comparteixen. Per a Alcusón, més enllà de defensar com la Dictadura usà l'obra i figura de Joaquin Costa per *renacionalitzar* les masses rurals aragoneses (p. 98), és interessant com tot i seguir la tesi de Quiroga sobre el caràcter feixistitzant del nacionalcatolicisme

no estamos de acuerdo con este autor en que el discurso de algunas ceremonias patrióticas y su realce de la “patria chica” —y, para ello, la importancia de la utilización política del costismo en Aragón por parte de las nuevas autoridades— estuvieran en contra del nuevo discurso vehicular primorriverista, sino más bien al contrario, convirtiéndose en el *revival folclórico del nacionalismo español*⁴⁶. (p. 91)

⁴⁶ Aquest concepte, el de *revival folclórico*, és pres justament de l'obra d'Eduardo González (2005, p. 200) que s'allunya de les comparacions feixistes:

En els últims anys de la Dictadura, un dels aspectes que tant Quiroga com González destaquen és l'afecte negatiu que tingué, tant per la UP com pel Somatén, la seva implicació en tasques repressives i d'espionatge – *investigación e infromación ciutadana* com recull González (2005, p. 173) – que Primo encarregà a les dues formacions en el que ambdós autors coincideixen en descriure com la *deriva totalitarista* (2005, p. 197) o *giro totalitario* (2008, p. 316) del règim de Primo de Rivera. A aquesta repressió, se li ha de sumar altres factors que condemnaren l'eficàcia dels projectes. Un element clau, i que la historiografia ha destacat, és l'arma de doble fil com és el caràcter oficial de les dues formacions. En conseqüència, les dues formacions foren vistes com a potencial trampolí polític i mitjà de conquesta o manteniment del poder local (González, 2005, p. 168). En altres paraules, el fet que la *vieja política* s'infiltrés i copés les dues formacions, condicionarà negativament la missió primorriverista d'agrupar – per controlar, no oblidem – totes les classes socials (Quiroga, 2008b, pp. 269-270; González, 2005, p. 175). Més específic, la pèrdua del recolzament dels catòlics socials a la UP fou determinant en la seva crisi (Quiroga, 2008b, pp. 315-316).

En el cas de la Unión Patriótica, Julio López Iñíguez sintetitza en la seva tesi i en diversos dels seus articles (López Iñíguez, 2010b, 2011, 2014a, 2014b, 2015a, 2015c 2017) el consens negatiu vers el partit únic. A més, lluny de les grans investigacions sobre el funcionament a nivell nacional, López destaca que els últims estudis historiogràfics han posat especial atenció

en analizar el funcionamiento del partido a nivel local y estudiar sus conexiones y su continuidad con los intereses que tenían y arrastraban los antiguos partidos de la Restauración. Para este análisis del partido a nivel reducido, ha sido necesario un estudio sistemático de los archivos y documentos. Este estudio ha de ser coherente y ha de dilucidar todas las posibilidades que nos ofrecen estos documentos. (López Iñíguez, 2014, p. 53)⁴⁷

Podem, per extensió, incloure que els treballs sobre el Somatén Nacional s'han encaminat vers aquest gir local, i per descomptat ha tingut també una repercussió positiva a l'hora d'entendre el seu funcionament i desenvolupament al llarg de la Dictadura. Són diversos

Los rituales patrióticos se basaron más en la religión que en la nueva mística secularizada inspirada en principios vitalistas, irracionales o neoidealistas propias del fascismo. Todo ello, unido a la presencia constante de instituciones tradicionales como la Iglesia o el Ejército, hace que estemos muy lejos de la *religión laica* presente en los rituales de masas mussolinianos

⁴⁷ Sobre títols que segueixen aquest gir local, remetem com a exemple el mateixos articles de Julio López.

els exemples que es poden incloure, però podem citar uns quants, siguent conscients que hi ha obres que tracten ambdues organitzacions alhora en el seu anàlisi local (Catalán Casas, 2021; Mateu Sastre, 2021; Rodríguez Ramos, 2021; Ruiz Gallardo, 2016; Ruiz Llano, 2022).

No és sorprenent constatar que el consens historiogràfic també en el cas del Somatén és de fracàs, on les qualificacions vers aquesta organització han estat contundents. Per exemple, Eduardo González (2005) el defineix com a “simple comparsa en los fastos oficiales del régimen”, una formació que “arrastró durante la Dictadura una mediocre existencia, que no respondió a los esfuerzos normativos, presupuestarios y administrativos desplegados por el régimen para transformarlo en algo más que un grupo armado de personas *de orden*” (p. 175).

De fet, González sintetitza perfectament què van suposar la UP i el Somatén: foren la *movilización frustrada* (2005, p. 164-200). Trobem també una línia interpretativa oberta per Quiroga que convida a anar més enllà de l'èxit estricte dins la cronologia dictatorial. I és que l'impacte que tingué la incidència primorriverista en l'univers simbòlic que hem esmentat abans fou suficient important com per provocar una crisi de representació durant la II República (2008b, pp. 321-322).

3.5. MONARQUIA

En l'estudi de la Dictadura de Primo de Rivera no s'ha de passar per alt que Espanya era abans, durant la Dictadura i fins el 1931 una monarquia. La monarquia alfonsina, i en especial la figura del rei Alfons XIII, és un tema que, historiogràficament parlant, és apassionant i ha suscitat una gran quantitat d'obres des de múltiples perspectives, especialment en els darrers anys (María Muñoz, 2016, p. 107).

Julio López (2015b), en el seu excel·lent estat de la qüestió, ens ofereix un petit apartat titulat *La Dictadura en el conjunto de la monarquía alfonsina: Tusell y Seco Serrano* (2015b, pp. 96-98), però és l'article de Guillermo María (2016) el que resulta pel present Treball Final de Grau d'un major interès. Aquest article, que funciona com a repàs historiogràfic sobre la figura política d'Alfons XIII, destaca el centenari de l'inici del seu regnat l'any 2002 com a autèntic *impàs* historiogràfic: d'una bibliografia que podríem titllar de “personalista”, en el sentit d'obres on predominava el judici negatiu o positiu de la figura del monarca; a una historiografia rupturista que beu de la nova metodologia biogràfica que ha ajudat a ampliar el camp d'estudi.

De fet, les dues biografies que recull Julio López són publicades entorn aquest centenari, que si bé que tingueren una major notorietat mediàtica, varen ser durament criticades per historiadors com Santos Juliá o Julio Aróstegui, i no formarien part d'aquesta transició (2016, p. 99). L'obra-pont entre la tendència personalista i el gir historiogràfic que vindrà, i que regna ara mateix, és l'obra col·lectiva dirigida per Moreno Luzón *Alfonso XIII. Un político en el trono* (2003)⁴⁸ “uno de los estudios más completos que existen sobre el monarca, puesto que plantea un análisis multifocal (...) ya que muestra una evolución en el perfil ideológico del monarca, rechazando así la imagen monolítica que antes se ofrecía (María, 2016, p. 101). Però no va ser passada la commemoració que els estudis sobre la monarquia tingueren una autèntica revolució historiogràfica, gràcies a les implicacions que tingué la nova biografia.

Com indica Guillermo María, el gènere biogràfic experimentà transformacions metodològiques notables a partir de la dècada dels vuitanta, però és fins ben entrat el nou segle que tingué un impacte en els estudis sobre Alfons XIII (2016, p. 102). Una autèntica revolució a l'hora d'escriure biografies que està més lligada “con la historia del pensamiento político y de las culturas políticas que con el propio individualismo” (2016, p. 102). Per aprofundir un xic més en aquest canvi metodològic remetem, com fa el mateix Guillermo María, a l'excel·lent article de Isabel Burdiel *Historia política y biografía: más allá de las fronteras* (2014). En aquest article, Burdiel aborda com la biografia pot ser un recurs potencial en el context de la nova història política on s'ha ampliat el concepte d'allò polític (Burdiel, 2014, pp. 57-62). Així, la biografia no s'hauria d'entendre com un simple *cavall de Troia* - si se'm permet l'analogia - per reintroduir la política a la història sociocultural, sinó que ho fa “en un contexto nuevo de pensamiento sobre las relaciones interindividuales que conforman un campo político, cómo se consolida, se transmuta o disuelve en un momento histórico concreto” (Burdiel, 2014, pp. 60-61).

En el cas de les biografies monàrquiques, Burdiel es fa eco que hi ha hagut una renovació substancial no només en aquestes, sinó també, com sintetitza María “de la propia concepción de *monarquía*, donde se confunde y disipa lo personal y lo público, adquiriendo la faceta más privada del monarca un significado simbólico” (2016, p. 103). Així, es va desenvolupar el concepte de *performing monarchies* - monarquies escèniques o *monarquisme banal* - on es posa èmfasis en com s'expandeix un determinat discurs ideològic, on la Corona tindria un paper fonamental (María, 2016, p. 103). En el cas

⁴⁸ Luzón Moreno, J. (coord.) (2003). *Afonso XIII. Un político en el trono*. Marcial Pons.

d'Alfons XIII, els estudis post 2002 que han sigut més innovadors han estudiat la monarquia alfonsina dins el marc de les cultures polítiques i ha evocat a

una percepción de la Monarquía que mediante el nacionalismo españolista de corte liberal ha conseguido adquirir un peso específico en el simbolismo patrio, en el panorama ideológico y en las identidades colectivas. Una Corona que comienza a ser indispensable en ciertos proyectos políticos nacionalizadores, con un rey que se erige en personificación de la nación, en asegurador del bien general. Todo un símbolo nacional proyectado mediante una parafernalia que fomentaba entre el público esa imagen regia en concreto. (María, 2016, p. 106)⁴⁹

És amb aquesta nova percepció de la Monarquia alfonsina gràcies a l'enfocament del *monarquisme banal* que Guillermo María tanca el seu article amb una crida a ampliar els estudis sobre la Corona en període dictatorial, puix és un terreny on cap treball s'ha submergit en profunditat des d'aquesta perspectiva, i seria interessant tant pel que comportà políticament la Dictadura com per les transformacions en el discurs nacionalista (2016, pp. 109-110).

Justament, el mateix autor ha publicat dos articles per abordar aquest buit bibliogràfic: *Entre coronas, cruces y banderas. Monarquía, religión y nacionalismo español en la dictadura de Primo de Rivera* (2020) i *El año de la Corona: 1927. Monarquía, dictadura y nacionalismo en las bodas de plata de Alfonso XIII* (2021). En aquests articles, podem destacar dues tesis interessants sobre les relacions entre la Corona i la Dictadura. En primer lloc, és que hi hagué una certa continuïtat entre el règim de la Restauració i la Dictadura de Primo de Rivera en quant la Corona fou presentada com un símbol d'unitat nacional i modernització lligada a un nacionalisme estatal; un nacionalisme però que serà el del nacionalcatolicisme, allunyat del previ nacionalisme de tints liberals (2021, p. 250). Durant els anys vint i en especial durant la Dictadura, es viurà una intensificació de les relacions entre la Corona i la religió, resultant en un discurs que presentà la Monarquia com a nexa entre religió i nació, conformant una mena de trinitat que funcionaria com a essència de la pàtria (2020, p. 589). La segona, és que la Corona es retroalimentava no només amb el catolicisme, sinó també amb la Dictadura de Primo

⁴⁹ A tal d'exemple, podríem citar l'article de Javier Moreno Luzón (2013) Alfonso el Regenerador. Monarquía escénica e imaginario nacionalista español, en perspectiva comparada (1902-1913). *Hispania (Madrid)*, pp. 73-244. I també el seu últim llibre (2023) *El rey patriota: Alfonso XIII y la nación*. Galaxia Gutenberg. En especial el capítol 16 Patria, Dios, Rey (pp. 426-448)

gràcies al nacionalcatolicisme, on la Corona fou també un element clau per a la nacionalització de masses primorriverista (2021, pp. 249 - 250). Però no és l'únic autor que ha treballat sobre aquesta qüestió, doncs Ferran Archilés i Marta Garcia Carrión van publicar l'article (2020) *Un rei pels valencians? Alfons XIII i la monarquia com espectacle de la nació*⁵⁰.

3.6. LA CONSTRUCCIÓ DEL NOU ESTAT: MODERNITZACIÓ I FRACÀS

Durant el Directori Militar ja es van impulsar mesures a la cerca de *regenerar* i reestructurar l'Estat, sense obviar la promesa de combatre el caciquisme. Una d'aquestes accions va ser l'Estatut Municipal. El Dictador va encarregar aquesta tasca a José Calvo Sotelo, i si bé la historiografia ha destacat que tingué cert impacte positiu en l'àmbit econòmic, políticament va ser una retallada a l'autonomia municipal, doncs les diputacions i ajuntaments quedaren en simples "apéndices dependientes del gobernador civil y luego del aparato de la UP" (Calleja, 2005, pp. 129-132). Alejandro Quiroga ens pot ajudar també a capçar que significà aquest nou estatut: en síntesi, la legislació municipal de Calvo Sotelo presentava una idea de nació clarament orgànica, tot reintroduint un corporativisme en sintonia amb el que passava en altres punts del Vell Continent⁵¹ i, com a novetat, un limitat vot femení (Quiroga, 2022, pp. 113-114).

L'altre projecte que s'impulsà durant el Directori Militar fou l'Estatut Provincial, també sota la direcció de Calvo Sotelo, i tot i que a partir de les pròpies declaracions del Dictador el projecte pot resultar en una mostra del progressiu desencantament de Primo vers el regionalisme⁵², altres autors com Alejandro Quiroga han matisat que les promeses regionalistes que Primo semblà defensar en un primer moment, poden ser com hem vist al capítol 1 una estratègia per recaptar recolzaments (Quiroga, 2022, p. 115).

Al llarg de les últimes dècades, i en concordança amb altres aspectes de la Dictadura com hem vist, els estudis sobre les polítiques primorriveristes s'han treballat

⁵⁰ Archilés, F. i Garcia Carrión, M. (2020). *Un rei pels valencians? Alfons XIII i la monarquia com espectacle de la nació. Afers: full de recerca i pensament*, 37(96-97), pp. 447-477.

⁵¹ Sobre les influències en els projectes de reforma municipal, José A. Gómez Pereira defensa que tot i que el model que s'intentà implantar fou novedós i no existeixi un model de referència internacional, és present una influència en les actuacions primorriveristes del model francès en la figura del *préfet*, del concepte d'autonomia municipal vindria de l'alemanya prèvia al nacional-socialisme i del Self-Government anglès (2008, pp. 277-278)

⁵² "El nuevo Estatuto Provincial fue un fiel reflejo del cambio de actitud de Primo de Rivera desde el fomento inicial de un sano regionalismo hasta su hostilidad final hacia cualquiera amenaza al nacionalismo centralista español" (Calleja, 2005, p. 136). Per una explicació més detallada i tècnica tant de l'Estatut Provincial com del Municipal, remetem el capítol de Eduardo González Calleja (2005, pp. 129-138). Les declaracions de Primo, les recull Alejandro Quiroga (2022, pp. 114-115).

també des de l'àmbit local i provincial per veure la incidència de les polítiques que el règim impulsà⁵³. En tot cas, i pel poc espai del que disposem, fem referència a la tesi doctoral de José A. Gómez Pereira *La Administración Local en la Dictadura de Primo de Rivera* (2008) dirigit per José Luis Gómez-Navarro Navrrete per extreure algunes reflexions generals. En aquesta tesi es recullen tant els orígens com les implicacions de les reformes dels Estatuts; així, entre les diverses conclusions a les que s'arriba, podem destacar que tot i que no s'implantaren en la seva totalitat, i Ajuntaments i Diputacions seguiren funcionant com autèntic apèndixs de l'administració central a través dels governadors civils (2008, p. 289), la concepció que es deriva dels dos Estatuts tingué una transcendència en la vida política espanyola que és compartida historiogràficament⁵⁴. Com expressa l'autor

Esta nueva perspectiva, vislumbra la evolución posterior, de incluir a la administración provincial y municipal dentro del concepto de administración local, inaugurando una orientación, que unida a los conceptos de autonomía local, serán los inspiradores de una nueva manera de entender las relaciones de poder de los entes territoriales en relación con el Estado, pudiendo considerarse como novedosa esta aportación por el reflejo que ha tenido en la moderna estructura territorial del Estado. (2008, p. 288)

El model corporativista és segons l'autor una solució vàlida que hagués permet una major integració dels sectors socials, però un dels errors que es destaquen és que no es convocaren unes eleccions locals regides per la nova jurisdicció. De fet, segons Gómez, aquest error fatal és una de les causes de la caiguda del règim (p. 284).

Com bé recorda però Julio López (2015b), la Dictadura de Primo de Rivera, davant l'absència del recolzament de les urnes, va buscar la seva legitimitat en la gestió econòmica (p. 99). La historiografia anterior a la que contempla el present TFG la podem trobar sintetitzada en l'obra de Eduardo González Calleja (2005), i en gran mesura, totes les investigacions han vingut a destacar el desastre de les actuacions primorriveristes en l'esfera econòmica (Calleja 2005, Quiroga 2022, López 2015b). Com recull González

⁵³ Per exemple, podem citar el cas de Granada amb l'article de Roque Hidalgo, Carmen Morente i Julio Pérez (2020) *Impulsos iniciales de la modernización autoritaria en Granada: el Ayuntamiento de los Asociados y el marqués de Casablanca (1923-1924)*. *Revista del Centro de Estudios Históricos de Granada y su Reino*, (32), pp. 155-171.

⁵⁴ "En todo caso, los Estatutos están unánimemente reconocidos como piezas clave en la estructura administrativa local de España, sin que existan prácticamente discrepancias en admitir su influencia en las leyes y normas que con posterioridad se dictaron sobre el régimen local" (2008, p. 280)

(2005), si bé alguns ressalten l'impacte positiu de les mesures en matèria econòmica ⁵⁵, es pot concloure que la Dictadura va promoure una política econòmica defensiva, àmpliament intervencionista i ineficaç, tot i que va ser crucial en el procés de formació de la societat capitalista espanyola, promulgant i accentuant actituds del règim anterior però alhora assajant de noves, com pot ser l'organització corporativa. (pp. 257-258).

El corporativisme, que ja ha aparegut anteriorment, és un element clau en l'estudi de la Dictadura ja que està estretament vinculat a la construcció del nou Estat modern, autoritat, intervencionista i expansiu que Primo intentà establir (Quiroga, 2022, p. 138)⁵⁶. Com escriu Alejandro Quiroga, el dictador encarregà el projecte al seu ministre de Treball, Eduardo Aunós, qui s'inspirà en el model feixista italià per crear la Organización Nacional Corporativa (novembre de 1926). Així

El estado corporativo español se presentó, al igual que el Estado fascista, como una tercera vía entre el capitalismo y el socialismo, o, dicho de otro modo, el primorriverismo intentó superar los conflictos sociales mediante una intervención estatal que creara solidaridad nacional. (2022, p. 136)⁵⁷

Si en un primer moment sembla que la missió màxima del corporativisme estigués en sintonia amb els sectors que recolzaren la Dictadura, Quiroga recull com tant els catòlics socials com els empresaris repudiaren aquest sistema. Els primers, perquè l'estat corporatiu xocà frontalment amb la seva voluntat intervencionista, i els segons, perquè consideraven que els comitès paritaris que el règim impulsà beneficiaren més als obrers que no pas a ells (2022, pp. 137-138). Aquestes desavinences respecte el model corporatiu no foren l'únic punt crític. Així, el model econòmic que s'impulsà durant el Directori Civil per incentivar l'expansió econòmica i estatal fou d'una despesa pública sense precedents, on la creació de monopolis és a destacar⁵⁸, repercutí en un increment generalitzat de la corrupció en totes les institucions (2022, pp. 144-153).

⁵⁵ González Calleja (2005, p. 256-257) recull les tesis de Juan Velarde Fuentes *Política económica de la Dictadura* (1968).

⁵⁶ Remetem el llibre Costa Pino, A. (ed.) (2017) *Corporatism and Fascism: The corporatism wave in Europe*, en especial el capítol de Costa Pino, A. (2017). *Corporatism and orgànic representations in European Dictatorships*. També és d'especial menció l'article de Perfecto García, M.A. (1984). *Corporativismo y catolicismo social en la dictadura de Primo de Rivera*. *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 2, pp. 123-147.

⁵⁷ Julio López (2015b) també recull aquesta voluntat del projecte primorriverista corporatiu, (p. 100).

⁵⁸ A tall il·lustratiu, podem citar la tesi de Antonio Pérez *La Compañía Telefónica Nacional de España en la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)* (2004). Cal destacar però, que González Calleja recull les tesis de Francisco Comín en *Haciednoa y economía en la España contemporánea* (1988) al plantejar que “el proteccionismo, el corporativismo, el intervencionismo estatal y la existencia de monopolios resultaban

Abans de donar per tancat l'apartat, és necessari parlar també d'un dels altres elements corporatius que la Dictadura impulsà: l'Assemblea Nacional. Com escriu Eduardo González Calleja i seguint en una de les seves tesis principals, el projecte assembleari destruïa el caràcter temporal del règim i obria el camí vers un règim liquidacionista del previ règim liberal-parlamentari (2005, p. 141). Tant González com Quiroga fan un repàs de l'evolució del projecte que recomanem consultar (2005, pp. 138-153; 2008, pp. 121-129), fent especial èmfasis tant en el Plebiscit Nacional que legitimaria l'Assemblea com en el fallit projecte constitucional⁵⁹.

En resum, el present capítol es podria tancar de moltes maneres, però crec que la següent cita d'Alejandro Quiroga (2008b) es immillorable a mode de síntesi:

El intento de construir un Estado nuevo acabo alienando a todos aquellos grupos que apoyaron inicialmente a Primo. La Asamblea Nacional, el proyecto constitucional y el sistema corporativo pusieron en contra del régimen, por motivos diversos, a empresarios, católicos sociales, terratenientes, eclesiásticos, liberales, republicanos, socialistas y al rey. A principios de 1930, el régimen estaba en un estado de crisis terminal. (p. 129)

habituales en la Europa de entreguerras, si bien se manifestaron en España con una intensidad y unas peculiaridades distintas a las conocidas en otros países" (2005, p. 258)

⁵⁹ Per a més informació i les interpretacions sobre el projecte constitucional, remetem a l'article d'Álvarez Chillida, G. (1996a). El fracaso de un proyecto autoritario: el debate constitucional en la asamblea nacional de Primo de Rivera. *Revista de Estudios Políticos*, (93), pp. 359-375.

4. CONCLUSIONS

Com a balanç final, podríem encetar el present apartat de conclusions reiterant la pervivència en la historiografia d'entendre la Dictadura de Primo de Rivera no com un simple parèntesis o exercici regeneracionista, sinó emmarcat dins un escenari més complex com és l'Europa d'entreguerres. Eduardo González Calleja (2005, p. 405) i Alejandro Quiroga (2008b) ens recorden que l'experiència primorriverista s'ha d'entendre com a part de la resposta totalitària contrarevolucionària de les elits europees de diversos països per frenar l'avenç de les esquerres⁶⁰. Si afegim les actuacions del règim al llarg de la Dictadura, ens trobem amb la tesi de la modernització autoritària i de caràcter *liquidacionista* respecte el règim anterior que defensa González en el seu llibre, un model que posteriorment seria considerat pel franquisme⁶¹. El capítol de Francisco Romero Salvadó i Angel Smith (2014) ens pot ser útil per situar l'experiència dictatorial dins un marc transfronterer:

Una de las paradojas más sorprendentes de las revolución bolchevique consistió en que muchos de los Estados liberales europeos no sucumbieron ante el temido *fantasma rojo*, sinó ante el avance triunfal de la contrarrevolución *negra*, brutal, autoritaria y de carácter nacionalista, cuyo máximo exponente fue el fascismo. (p. 21)

En el cas espanyol, aquest caràcter nacionalista va tenir el seu màxim exponent amb l'obra d'Alejandro Quiroga (2008b) *Haciendo españoles: la nacionalización de las masas en la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)*. Com s'ha esmentat prèviament, l'autor parteix de la tesi del *nacionalisme nacionalitzador* o *nation-building nationalism* de John Breuilly (2001) i del concepte de *religió política* per analitzar la política adoctrinadora de masses del règim primorriverista, constatant el fracàs dels objectius del règim sota el concepte de *nacionalització negativa* (2008b, pp. 323-328).

Abans de continuar amb el nacionalisme, és idoni fer un petit apunt sobre el feixisme i la Dictadura de Primo de Rivera. Les comparacions amb el moviment italià, en un principi, no entraren en el guió quan vaig plantejar el present treball, però com he

⁶⁰ Per a una síntesi sobre el concepte *totalitari* recomanem la lectura de Cobo Romero, F. (2018). *Las grandes dictaduras europeas del siglo XX: fascismos, totalitarismos y autoritarismos*. Síntesis. En especial, les pàgines 55-63.

⁶¹ González Calleja, E. (2010). La dictadura de Primo de Rivera y el Franquismo: ¿un modelo a imitar de dictadura liquidacionista? Dins Navajas Zubeldia, C i Diego Iturriaga, B. (coord.) *Novísima: II Congreso Intenracional de Historia de Nuestro Tiempo* (pp. 39-58). Universidad de la Rioja.

descobert a mesura que llegia les diverses obres, les versemblances amb el feixisme han estat reiterades en la historiografia, i González Calleja se'n fa eco. De fet, per a l'autor, la principal diferència rau en la pròpia naturalesa de la Unión Patriótica: no fou concebut com un mitjà per a la presa del poder com ho fou el Partit Feixista Italià, sinó per a la seva conservació (González Calleja, 2005, p. 199). A més, com recull Pau Font “el primoriverisme mai va fusionar el partit amb l'aparell l'Estat, sinó que es va convertir amb el que González Calleja defineix com una *comparsa sin iniciativa*, a les ordres de les voluntats d'un poder Executiu controlat principalment pels militars” (2020, p. 46). Eduardo González matisa la tesi de Ben-Ami que caracteritza el catolicisme de dretes i la UP amb les idees bàsiques del *fascismo español*⁶² ja que segons aquest autor ja eren presents en els grups reaccionaris de dretes (2005, p. 199). Julio López (2014a) també ens mostra aquest debat historiogràfic (pp. 50-62), per finalment, en les conclusions, negar la vessant feixista dels dos:

Y es que el Somatén valenciano ejemplifica mejor que nadie, incluida la Unión Patriótica provincial, el maridaje entre la Iglesia y Dictadura, desmontando por completo los intentos de vincular a Miguel Primo de Rivera con el fascismo italiano o con otras experiencias políticas en la Europa de la época. (López Iñíguez, 2014a, p. 548)

A diferència del que es destil·la de les tesis de López, com hem vist en el capítol 1, Alejandro Quiroga sí que situa als monàrquics alfoncins dins una visió àmplia del fenomen feixista, on un dels conceptes clau és el de *religió política*. En aquest context, segueix Quiroga, el paper dels rituals, cerimònies, símbols i retòrica sagrada fou determinant. Els partits oficials, juntament amb altres institucions, tingueren un paper clau tant en Itàlia com a Alemanya com a nexa entre el líder i els seguidors, difonent el discurs oficial i la simbologia; a Espanya, segons Quiroga, la UP es va concebre justament amb aquest propòsit de mobilització antidemocràtica (p. 241). En conseqüència, per a Quiroga, el discurs que UP i Somatén van encarregar-se de difondre, el del nacionalcatolicisme, no fou un altre cosa que una “ideología nacionalista nueva, altamente fascitizada, en la línea de la derecha radical europea” (2008b, p. 324). El tradicionalisme no és un impediment per a parlar de feixisme, com sí que hem vist que ho és per a altres autors. En definitiva, podem prendre el que conclou Pau Font (2020): sí

⁶² González Calleja (2005, p. 199) cita a Ben-Ami, S. (1979). The forerunners of Spanish fascism: Unión Patriótica and Unión Monárquica, *European Studies Review*, 9 (1), pp. 49-79.

que es poden traçar unes similituds entre el règim i l'experiència italiana ja que "formen part d'aquest conjunt de règims autoritaris europeus que, en major o menor mesura, mesclen l'autoritarisme conservador amb tocs feixistitzants de modernitat, emmirallant-se en el cas de Mussolini" (2020, p. 46).

Reprement el tema de la nacionalització, és, com s'ha pogut veure en els diversos apartats del present TFG, des de l'educació a la monarquia, una de les vies d'estudi que més força està gaudint en els últims vint anys. Per entendre el motiu d'aquest impuls hem de recuperar l'evolució historiogràfica sobre la nació i el nacionalisme del capítol 1. Si com s'ha exposat l'entendre el nacionalisme com a discurs és crucial, també ho és el gir cultural, l'anar "de dalt a baix" com exposa Fernando Molina (2013)⁶³, incidint en la dimensió cotidiana i individual de la nació (p. 46). Així, l'individu està lluny de ser un subjecte buit sense voluntat, un got omplert per un càntir de lògiques externes com defensaven les teories modernistes (Archilés, 2013, p. 113; Molina, 2013, p. 45). Com exposa Alejandro Quiroga (2013)⁶⁴, assumeix diverses identitats com la política, religiosa, regional o nacional: és un subjecte actiu que, a través de les experiències de nació que experimenta en les tres esferes teoritzades per l'autor, construeix "una afinidad emocional con ese colectivo imaginado que es la patria" (Quiroga, p. 37). Així doncs, aquests nous supòsits donen a l'individu una capacitat d'acció, de construcció: la nació és concebuda com un referent cultural que vincula representació i narració, on l'individu "se nacionaliza no sólo por la acción de fuerzas externas, sino por su propia necesidad de dotarse de sentido en sociedades nacionalizadas" (Molina, 2013, p. 51). I és per això, com apunta Molina citant a Reicher i Hopkins, que és essencial comprendre "cómo las gentes asumen y habitan esa identidad, y cómo entonces la identidad determina su comportamiento" (p. 51)⁶⁵.

Com s'acaba d'esmentar, Alejandro Quiroga participa en aquesta ampliació historiogràfica teoritzant les tres esferes de la nacionalització: l'esfera pública, la semipública i la privada. Aquesta eina analítica, on el gir local és també clau com hem vist en altres punts del present treball, no es queda en la teoria, sinó que Quiroga l'aplica tant en la dictadura de Primo de Rivera com en el període republicà posterior⁶⁶. En aquests

⁶³ Molina, F. (2013). La nación desde abajo. Nacionalización, individuo e identidad nacional. *Ayer*, 39-63.

⁶⁴ Quiroga Fernández de Soto, A. (2013a). La nacionalización en España. Una propuesta teórica. *Ayer*, 17-38.

⁶⁵ Citant a Steve Reicher, S., Hopkins, N. (2001). *Self and Nation. Categorization, Contestation and Mobilization*. Sage, p. 3.

⁶⁶ Quiroga Fernández de Soto, A. (2019). Jotas, procesiones y estampitas: Procesos de nacionalización en ámbito local durante la dictadura de primo de Rivera. Dins Andreu Miralles, X. (ed.) *Vivir la nación: nuevos*

últims anys, la interpretació de la dictadura com a règim nacionalista ha estat apuntalada gràcies a diverses obres que s'agrupen dins la nova història cultural, amb temes de gran interès com la relació entre el cinema i la identitat nacional de la mà de Marta Garcia Carrión⁶⁷. És necessari mencionar que la qüestió identitària ha estat també treballada des de la vessant dels estudis de gènere (Quiroga, 2022, p. 288) amb obres que posen sobre la taula tant la participació femenina com de la idea de masculinitat durant la Dictadura⁶⁸.

Una de les últimes publicacions sobre la Dictadura que cal destacar és la biografia del dictador de la mà de Alejandro Quiroga (2022). La importància de la biografia en l'estudi històric s'ha reivindicat en l'apartat sobre la Monarquia, i aquest treball de Quiroga s'ha d'integrar en aquest gir que ha sintetitzat Isabel Burdiel (2014). Si bé no és l'única biografia del dictador en el segle XXI⁶⁹, l'obra de Quiroga destaca per seguir aquest gir que corrobora la importància del context per entendre al protagonista, alhora que ofereix un anàlisi de la vida privada del dictador quan aquesta ajuda a entendre al personatge (2022, pp. 13-14). De fet, una de les tesis d'aquest llibre és que Primo fou el primer líder polític en utilitzar la retòrica populista des del poder, on el nacionalisme és essencial (pp. 15-16). Un dels elements que Quiroga posa èmfasi és en la construcció carismàtica del dictador, una tasca on els mitjans de comunicació, la propaganda i les cerimònies seran un element clau per complementar la legitimitat tradicional i suplir la legitimitat racional, que òbviament era absent per la naturalesa del règim (2022, p. 169).

En resum, l'estudi de la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930) ha sigut àmpliament completat els últims vint anys pels girs metodològics que les ciències socials han experimentat, en especial, com hem vist, en la nova història sociocultural amb el gir cultural i la nova història política. Si haguéssim de destacar un dels camins oberts els últims anys, i continua tenint especial pes, és l'estudi de la Dictadura des dels estudis sobre la idea de nació i els mecanismes de nacionalització del règim. Però, com hem vist anteriorment, els estudis sobre el nacionalisme han evolucionat vers una aproximació més

debates sobre el nacionalismo español (pp. 3-27). Comares Historia; (2017) *La Niña Bonita pasea un león: nacionalización de masas en el ámbito local. Alagón (1931-1936)*. Dins Morente Valero, F., Pomés i Vives, J., Puigsech Farràs, J. (coord.) *La rabia y la idea: política e identidad en la España republicana (1931-1936)* (pp. 317-342). Universidad de Zaragoza.

⁶⁷ Marta Garcia Carrión no només ha tractat aquesta relació entre el cinema i el discurs nacional, sinó que també ho ha fet des d'una perspectiva de gènere (2015, 2018, 2020, 2022).

⁶⁸ Són bastants els títols que podem donar, però a tall d'exemple podem incloure els següents: Aresti Esteban, (2010, 2018, 2020); Aresti Esteban et al. (2016); Benítez Palma (2021); Blasco Herranz (2002); Díaz Fernández (2005); García Carrión (2022); González Castillejo (2009).

⁶⁹ Abans es va publicar Tamames Gómez, R. (2008) *Ni Mussolini ni Franco: la dictadura de Primo de Rivera y su tiempo*. Planeta. Alejandro Quiroga en parla breument d'ella, destacant que el llibre es limita a donar una imatge positiva del dictador (2022, p. 289).

complexa com és el concepte d'*identitats*, on la nacional no és l'única. És en aquest gir, juntament amb l'auge dels estudis locals, on es pot defensar cap on haurien de continuar encaminant-se els estudis sobre la primera dictadura espanyola del segle XX.

5. BIBLIOGRAFIA

Aguado García, P., y Salas Álvarez, J. de la A. (2016). La visión regeneracionista de la Historia de América en la Dictadura de Primo de Rivera. *Clío: History and History Teaching.*, 42, 14. <https://produccioncientifica.ucm.es/documentos/5d399a3b2999520684462b1c>

Agulló Díaz, C. (2022). Represión de la libertad de cátedra en la educación de las mujeres durante la dictadura primorriverista. *Historia Social y de la Educación*, 11(2), pp. 129-154. <https://doi.org/10.17583/hse.10315>

Alcusón Sarasa, A. (2013). Ecos del Cirujano de Hierro: La utilización política de Joaquín Costa por parte de la dictadura de Primo de Rivera en Aragón (1923-1930). *Anales de la Fundación Joaquín Costa*, pp. 89-98. <https://revistas.iea.es/index.php/JC/article/view/1693>

Alía Miranda, F. (2006). *Duelo de sables: El general Aguilera, de ministro a conspirador contra Primo de Rivera (1917-1931)*. Biblioteca Nueva.

Álvarez Chillida, G. (1996a). El fracaso de un proyecto autoritario: El debate constitucional en la asamblea nacional de Primo de Rivera. *Revista de estudios políticos*, 93, pp. 359-375. <https://www.cepc.gob.es/publicaciones/revistas/revista-de-estudios-politicos/numero-93-julioseptiembre-1996/el-fracaso-de-un-proyecto-autoritario-el-debate-constitucional-en-la-asamblea-nacional-de-primo-de-1>

- (1996b). *José María Pemán: Pensamiento y trayectoria de un monárquico : (1897-1941)*. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz.

Álvarez, J. M. (2015). Un paréntesis "apacible": Las relaciones bilaterales entre España y el Vaticano durante la dictadura de Primo de Rivera. *Aportes. Revista de Historia Contemporánea*, 30(88), pp. 79-114 <https://www.revistaaportes.com/index.php/aportes/article/view/137>

Andreu Miralles, X. (2017). El género de las naciones. Un balance y cuatro propuestas. *Ayer*, 106, 21-46. <https://www.revistaayer.com/articulo/174>

Archilés i Cardona, F. (2013). Lenguajes de nación. Las «experiencias de nación» y los procesos de nacionalización: Propuestas para un debate. *Ayer*, 90, pp. 91-114. <https://revistaayer.com/articulo/1238>

- i García Carrión, M. (2020). Un rei per als valencians? Alfons XIII i la monarquia com a espectacle de la nació (1905-1927). *Afers: fulls de recerca i pensament*, 35(96-97), pp. 447-477.

Aresti Esteban, N. (2010). *Masculinidades en tela de juicio: Hombre y género en el primer tercio del siglo XX*. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=425443>

- (2018). La peligrosa naturaleza de Don Juan. Sexualidad masculina y orden social en la España de entreguerras. *Cuadernos de historia contemporánea*, 40, pp. 13-31. <https://revistas.ucm.es/index.php/CHCO/article/view/60320>

- (2020). A Fight for Real Men: Gender and Nation-Building during the Primo de Rivera Dictatorship (1923–1930). *European History Quarterly*, 50(2), pp. 248-265. <https://doi.org/10.1177/0265691420910947>

- Peters, K., y Brühne, J. (Eds.). (2016). *¿La España invertebrada?: Masculinidad y nación a comienzos del siglo XX*. Comares.

Baiges López, A. (2015). El sistema educatiu durant la dictadura de Primo de Rivera: Creixement, represió i nacionalització. Un estat de la qüestió. *Cercles: Revista d'història Cultural*, 18, pp. 121-142. <https://raco.cat/index.php/Cercles/article/view/298915>

Benítez Palma, E. (2021). La llegada de la mujer a la Carrera de San Jerónimo: Un balance de las intervenciones de las integrantes de la Asamblea Nacional de Primo de Rivera (1927-1930). *Feminismo/s*, 37, 161. <https://doi.org/10.14198/fem.2021.37.07>

Beramendi, J. G., Villaverde, M. C., Prieto, L. F., y Amorín, A. I. (2020). *La nación omnipresente: Procesos de nacionalización en la España contemporánea*. Comares.

Bertolín, A. G. (2020). El bachillerato en la dictadura de Primo de Rivera: El debate Callejo-Sainz Rodríguez. *Edetania. Estudios y propuestas socioeducativos.*, 57, pp. 143-162. <https://revistas.ucv.es/edetania/index.php/Edetania/article/view/509>

- Blasco Herranz, I. (2002). La acción católica de la mujer y la participación política femenina durante la dictadura de Primo de Rivera. Dins Forcadell, C., Frías, C., Peiró, I. i Rújula, P. (coord.), *Usos públicos de la Historia: Comunicaciones al VI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea* (Vol. 1, pp. 339-350). <https://ifc.dpz.es/publicaciones/ebooks/id/2503>
- Botti, A., Montero García, F., y Quiroga Fernández de Soto, A. (2013). Naciones y catolicismo en la Europa de entreguerras. Dins Botti, A., Montero García, F., y Quiroga Fernández de Soto, A (coord.), *Católicos y patriotas: Religión y nación en la Europa de entreguerras* (pp. 9-20). Sílex.
- Box, Z. (2006). La tesis de la religión política y sus críticos: Aproximación a un debate actual. *Ayer*, 62, pp. 195-230. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2010072>
- Boyd, C. P. (2000). *Historia patria: Política, historia e identidad nacional en España: 1875-1975*. Pomares-Corredor.
- Burdiel Bueno, I. (2014). Historia política y biografía: Más allá de las fronteras. *Ayer*, 93, pp. 47-83. <https://revistaayer.com/articulo/1271>
- Castro Sánchez, Á. (2018a). La recepción de Henri Bergson en el pensamiento reaccionario español. Vitalismo y nacionalcatolicismo en José Pemartín y Sanjuán (1888-1954). *Historia y política: Ideas, procesos y movimientos sociales*, 40, pp. 239-261. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6697875>
- (2018b). *La utopía reaccionaria de José Pemartín y Sanjuán (1888-1954): Una historia genética de la derecha española*. Editorial UCA.
- Catalán Casas, R. (2021). Paz, paz y siempre paz: El Somatén de Alcorisa durante la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930). *Anales: Anuario del centro de la UNED de Calatayud*, 27, pp. 135-150. http://www.calatayud.uned.es/web/actividades/revista-anales/volumen_27.asp
- Cobo Romero, F. (2018). *Las grandes dictaduras europeas del siglo XX: Fascismos, totalitarismos y autoritarismos*. Síntesis.
- Costa i Fernández, L. (1994). *La Dictadura de Primo de Rivera a Girona: Premsa i societat (1923-1930)* [Tesi doctoral, Universitat de Girona]. Tesis Doctorals en Xarxa (TDX). <https://www.tdx.cat/handle/10803/7862>
- (2013). Comunicación y propaganda durante la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930). *Historia y Comunicación Social*, 18, pp. 385-393. https://doi.org/10.5209/rev_HICS.2013.v18.44336

- Díaz Alcaraz, F., y Moratalla Isasi, S. (2008). La Segunda Enseñanza hasta la dictadura de Primo de Rivera. *Ensayos : revista de la Escuela Universitaria de Formación del Profesorado de Albacete*, (23), pp. 255-282. <https://redined.educacion.gob.es/xmlui/handle/11162/219105>
- Díaz Fernández, P. (2005). La dictadura de Primo de Rivera: Una oportunidad para la mujer. *Espacio, tiempo y forma. Serie V, Historia contemporánea*, 17, pp. 175-190. <https://doi.org/10.5944/etfv.17.2005.3118>
- Farré, J. A. (2017). Un pálido reflejo del fascismo: La dictadura de Primo de Rivera en los informes diplomáticos italianos. *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 16, pp. 69-90. <http://dx.doi.org/10.14198/PASADO2017.16.04>
- Fernández Riquelme, S. (2010). Política, autoridad y trabajo. Eduardo Aunós y el Estado corporativo en España. *La Razón histórica: revista hispanoamericana de historia de las ideas políticas y sociales*, 10, pp. 17-31. <http://hdl.handle.net/10201/26135>
- Font Masdeu, P. (2020). *La unión patriótica de Barcelona: Organizació i cultures polítiques (1924-1930)* [Treball Final de Màster, Universitat de Girona].
- Fuentes Codera, M. (2019). The Intellectual Roots and Political Foundations of Reactionary Spanish Nationalism in an International Context. Dins Saz, I., Box, Z., i J. Sanz (Eds.), *Reactionary Nationalists, Fascists and Dictatorships in the Twentieth Century: Against Democracy* (pp. 67-84). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-22411-0_4
- García Carrión, M. (2015). Historia nacional de celuloide: Relatos históricos en el cine español durante la Dictadura de Primo de Rivera. Dins *Pensar con la historia desde el siglo XXI: actas del XII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*. (pp. 3669-3684). <https://doi.org/10.15366/pensarhisXXI2015>
- (2018). España, sesión continua: Nacionalismo banal y espectáculo cinematográfico en los años de la dictadura de Primo de Rivera. A Archilés, F. i Quiroga, A. (ed. lit.), *Ondear la nación: Nacionalismo banal en España* (pp. 97-119). Comares.
 - (2020). Cruces, toros y saetas. Casticismo y catolicismo como símbolos nacionales en el cine español durante la dictadura de Primo de Rivera. En Romeo, M.C., Salomón, P., Tabanera, N. (coord.), *De relatos e imágenes nacionales: Las derechas españolas (siglos XIX-XX)*. (pp. 91-112). Prensas de la Universidad de Zaragoza.

- (2022). Mujeres de celuloide: Modelos de feminidad nacional en el cine durante la dictadura de Primo de Rivera. Dins Ortega, T.M. (ed.), *Mujeres, género y nación en la dictadura de Primo de Rivera*. (pp. 237-262). Sílex.
- García Queipo de Llano, G. (1988). *Los intelectuales y la dictadura de Primo de Rivera*. Alianza.
- Gelonch Solé, J. (2015). Eduardo Aunós, de una dictadura a otra. Autoritarismo, corporativismo y fascistización en España (1918-1945). Dins *Stampa e regimi: Studi su Legioni e Falangi/Legiones y Falanges, una Rivista d'Italia e di Spagna*, pp. 151-180.
- Gómez Pedreira, J. A. (2008). *La administración local en la Dictadura de Primo de Rivera*. [Tesi Doctoral, Universidad Nacional de Educación a Distancia]. <http://e-spacio.uned.es/fez/view.php?pid=tesisuned:CiencPolSoc-Jagomez>
- González Calleja, E. (2005). *La España de Primo de Rivera: La modernización autoritaria 1923-1930*. Alianza.
- (2010). La dictadura de Primo de Rivera y el franquismo: ¿un modelo a imitar de dictadura liquidacionista? Dins *Novísima: II Congreso Internacional de Historia de Nuestro Tiempo* (pp. 39-58). Universidad de La Rioja. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3312399>
- González Castillejo, M. J. (2009). Sobre identidad y rebeldía: La construcción del género y la clase en la dictadura de Primo de Rivera. *Baética: Estudios de Historia Moderna y Contemporánea*, 31, pp. 513-524. <https://doi.org/10.24310/BAETICA.2009.v0i31.189>
- Gutiérrez Lázaro, C. (2005). La alternativa corporativista. Eduardo Aunós Pérez y la Organización Corporativa Nacional. Dins Sobrequés, J., Morales, M., Urquijo, M., Cisneros, M., Agirreazkuenaga, J. (coord.), *Actes del 53è Congrés de la Comissió Internacional per a l'Estudi de la Història de les Institucions Representatives i Parlamentàries* (Vol. 2, pp. 980-999). Parlament de Catalunya. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6331342>
- López Iñíguez, J. (2010a). *El nacionalcatolicismo de José Pemartín en la dictadura de Primo de Rivera*. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=643620>
- (2010b). La Unión Patriótica en el distrito de Requena. *Oleana: Cuadernos de Cultura Comarcal*, (25), pp. 85-94. https://www.requena.es/sites/www.requena.es/files/Departamentos/cultura/publicaciones/oleana/Oleana25/25_03launionpatriotica_jlopez.pdf

- (2011). La unión patriótica «primorriverista» en el Camp de Morvedre. *Braçal: revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre*, (43), pp. 161-167. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3866526>
- (2014a). *La Dictadura de Primo de Rivera en la provincia de Valencia. Instituciones y políticos* [Tesi Doctoral, Universitat de València]. <https://roderic.uv.es/handle/10550/41093>
- (2014b). La unión patriótica primorriverista en la Vall d'Albaida. *Almaig, estudis i documents*, (30), pp. 193-196. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4983005>
- (2015a). La Dictadura de Primo de Rivera en Carlet: La Unión Patriótica y las élites pláticas (1923-1930). Dins Alba, E., Benítez, R., Pérez, L. (coord.), *Carlet: Historia, geografía, arte y patrimonio*, (pp. 293-298). Universitat de València. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5130435>
- (2015b). Noventa años de historiografía sobre la dictadura de Primo de Rivera: Un estado de la cuestión. *Historiografías: revista de historia y teoría*, (10), pp. 85-108. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5322896>
- (2015c). La Unió Patriòtica «Primorriverista» a la Safor. *Revista de la Safor*, (6), pp. 77-86. <https://riunet.upv.es/handle/10251/162979>
- (2017). *La Unión Patriótica y el Somatén valencianos: (1923-1930)*. Servei de Publicacions, Universitat de València.

María Muñoz, G. (2016). Viaje historiográfico por la figura política del rey Alfonso XIII. *Historiografías: revista de historia y teoría*, (12), pp. 87-112.

- <https://hdl.handle.net/20.500.14352/23960>
- (2020) Entre coronas, cruces y banderas. Monarquía, religión y nacionalismo español en la dictadura de Primo de Rivera. *Hispania sacra*, 72(146), pp. 579-591. <https://doi.org/10.3989/hs.2020.043>
- (2021) El año de la Corona: 1927. Monarquía, dictadura y nacionalismo en las bodas de plata de Alfonso XIII. *Ayer*, 1(121) 225-251.

Mateu Sastre, C. (2021). El Somatén en Mallorca durante la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930). *Mayurqa: revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts*, (3), pp. 88-106. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=8140827>

- Molina Aparicio, F. (2013). La nación desde abajo. Nacionalización, individuo e identidad nacional. *Ayer*, 2(90), pp. 39-63. <https://revistaayer.com/articulo/1236>
- Monereo Pérez, J. L. (2021). Eduardo Aunós Pérez (1894-1967): Corporativismo y regeneracionismo autoritario en la política de protección y aseguramiento social. *Revista de derecho de la seguridad social. Laborum*, (27), pp. 257-300. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7918334>
- Montero García, F. (1997). El catolicismo español finisecular y la crisis del 98. *Studia historica. Historia contemporánea*, (15), pp. 221-237. <https://revistas.usal.es/uno/index.php/0213-2087/article/view/5856>
- (2001). El catolicismo social en España, 1890-1936. *Sociedad y utopía: Revista de ciencias sociales*, (17), pp. 115-134. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=178393>
 - (2003). La historia de la Iglesia y del catolicismo español en el siglo XX: Apunte historiográfico. *Ayer*, (51), pp. 265-282. <https://revistaayer.com/articulo/746>
 - (2006). Historiografía española de la Iglesia y del catolicismo en el siglo XX. Dins Melloni, A. i Faggioli, M. (coord.). *Religious studies in the 20th century: A survey on disciplines, cultures and questions: International Colloquium Assisi 2003* (pp. 237-249). LIT Verlag.
 - (2014a). El Movimiento Católico en la articulación de las relaciones Iglesia-Estado en la España Contemporánea. Dins Díaz, P., Martínez, P., Soto, A. (coord.). *El Poder de la Historia: Huella y legado de Javier Mª Donézar Díez de Ulzurrun* (Vol. 2, pp. 329-342).
 - (2014b). El peso del integrista en la Iglesia y el catolicismo español del siglo XX. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, (44), pp. 131-156. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4750646>
- Montes, P. (2012). La dictadura de Primo de Rivera y la historiografía. Una confrontación metodológica. *Historia Social*, (74), pp. 167-184. <https://www.jstor.org/stable/23496234>
- Moreno Almendral, R. (2016). Corrientes teóricas para el estudio de las naciones y el nacionalismo: Críticas y alternativas al paradigma modernista. *Revista de estudios políticos*, (171), pp. 225-253. <https://doi.org/10.18042/cepc/rep.171.08>
- Moreno Luzón, J. (2007). Mitos de la España inmortal. *Claves de Razón Práctica*, (174), pp. 26-35.

- Neila Hernández, J. L. (2017). “Entre el palco y la butaca”: El apaciguamiento británico y el regeneracionismo internacional de la España de Primo de Rivera. *Pasado y memoria: Revista de historia contemporánea*, (16), pp. 47-67. https://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmc0876787?_ga=2.169795112.801096234.1689947493-2030694945.1689947493
- Pérez Yuste, A. (2004). *La Compañía Telefónica Nacional de España en la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)* [Tesi Doctoral Universidad Politécnica de Madrid]. <https://doi.org/10.20868/UPM.thesis.472>
- Perfecto García, M. Á. (1984). Corporativismo y catolicismo social en la dictadura de Primo de Rivera. *Studia Historica. Historia Contemporánea*, (2), pp. 123-147. <https://revistas.usal.es/uno/index.php/0213-2087/article/view/5699>
- Pinto, A. C. (Ed.). (2017). *Corporatism and Fascism: The Corporatist Wave in Europe*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315388908>
- Pubill Brugués, J. (2018). Antonio Goicoechea: De la desliberalización a la sublevación: Trayectoria intelectual de un derechista en la crisis de la modernidad (1898 – 1936). *Revista Universitaria de Historia Militar*, 7(13), pp. 233-256. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7093718>
- Quiroga Fernández de Soto, A. (2000). La idea de España en los ideólogos de la dictadura de Primo de Rivera: El discurso católico-fascista de José Pemartín. *Revista de estudios políticos*, (108), pp. 197-224. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=27606>
- (2004). «Los apóstoles de la patria». El Ejército como instrumento de nacionalización de masas durante la Dictadura de Primo de Rivera. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, (34), pp. 243-272. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1064268>
 - (2005). Perros de paja: Las Juventudes de la Unión Patriótica. *Ayer*, (59), pp. 69-96. <https://revistaayer.com/articulo/636>
 - (2007). Maestros, espías y lentejas. Educación y nacionalización de masas durante la Dictadura de Primo de Rivera. *Construir España: nacionalismo español y procesos de nacionalización, 2007*, ISBN 978-84-259-1395-2, págs. 183-206, 183-206. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3614042>
 - (2008a). Educación para la ciudadanía autoritaria. La nacionalización de los jóvenes en la Dictadura de Primo de Rivera. *Historia de la educación: Revista*

- interuniversitaria*, (27), pp. 87-104.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3010155>
- (2008b). *Haciendo españoles: La nacionalización de las masas en la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)*.
 - (2009). La llama de la pasión. La Unión Patriótica y la nacionalización de masas durante la Dictadura de Primo de Rivera. Dins Molina, F. (coord.). *Extranjeros en el pasado. Nuevos historiadores de la España contemporánea* (pp. 239-266). Universidad del País Vasco.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3927020>
 - (2011). Eduardo Aunós: Del catalanismo al nacionalcatolicismo. Dins Núñez, X. M., Molina, F. (eds.). *Los heterodoxos de la patria: Biografías de nacionalistas atípicos en la España del siglo XX* (pp. 79-99). Comares.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7640453>
 - (2013a). La nacionalización en España. Una propuesta teórica. *Ayer*, (90), pp. 17-38. <https://revistaayer.com/articulo/1235>
 - (2013b). La trampa católica. La Iglesia y la Dictadura de Primo de Rivera. Dins Botti, A., Montero García, F., y Quiroga Fernández de Soto, A (coord.). *Católicos y patriotas: Religión y nación en la Europa de entreguerras* (pp. 161-192). Sílex.
 - (2017). La Niña Bonita pasea un león. Nacionalización de masas en el ámbito local: Alagón (1931-1936). Dins Morente, F., Pomés, J. i Puigsech, J. (coord.), *La rabia y la idea: Política e identidad en la España republicana (1931-1936)* (pp. 317-342). Prensas de la Universidad de Zaragoza.
 - (2019). Jotas, procesiones y estampitas. Procesos de nacionalización en ámbito local durante la dictadura de Primo de Rivera. Dins Andreu, X. (coord.), *Vivir la nación: Nuevos debates sobre el nacionalismo español* (pp. 3-28). Comares.
 - (2022). *Miguel Primo de Rivera: Dictadura, populismo y nación*. Crítica.
- Rodríguez Ramos, J. J. (2021). El Somatén de Olivenza (1923-1930). *Revista de estudios extremeños*, 77(1), pp. 363-388.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=8307321>
- Ruiz Gallardo, M. (2016). La formación del Somatén de Carchelejo durante la dictadura de Primo de Rivera. El acto de bendición de bandera. *Sumuntán: anuario de estudios sobre Sierra Mágina*, (34), pp. 223-246.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6874795>

Ruiz Llano, G. (2022). *El Somatén y la Unión Patriótica en Álava (1923-1930)*.

<https://doi.org/10.1387/hc.21393>

Salvadó, F. J. R., y Smith, A. (Eds.). (2014). *La agonía del liberalismo español: De la revolución a la dictadura (1913-1923)*. Comares.

Suárez Malagón, R. (2022). Vicisitudes de la libertad de cátedra en el siglo XX (1900-1970) con especial referencia a la enseñanza no universitaria. *RDUNED. Revista de derecho UNED*, (30), pp. 321-376.

<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=8818255>